seria de autor

Amos

Oz

Din ce este făcut un măr?

Convorbiri cu

Shira Hadad

book
HUMANITAS fiction

Amos Oz
cu
Shira Hadad

Din ce este făcut un măr?

Șase convorbiri despre scris, despre dragoste, despre vină și despre alte plăceri

Traducere din ebraică și note de
GHEORGHE MILETINEANU

Colecţie coordonată de DENISA COMĂNESCU

Amos Oz, Shira Hadad
MIMA ASUI HATAPUAH?
SHESH SIHOT AL KTIVA UAL AHAVA,
AL REGASHEI ESHMA UTAANAGOT AHERIM
Copyright © 2018, Amos Oz and Shira Hadad
All rights reserved.

© HUMANITAS FICTION, 2020, pentru prezenta versiune românească (ediția digitală)

ISBN: 978-606-779-656-8 (epub)

EDITURA HUMANITAS FICTION
Piața Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0723.684.194

În primăvara lui 2014, în timp ce redactam *Iuda* lui Amos Oz, am început să stăm de vorbă. După ce cartea a apărut, în vara aceluiaşi an, am descoperit că discuţia noastră încă nu se terminase. Am continuat să ne întâlnim la el acasă şi am stat de vorbă despre cărţi şi despre scriitori, despre inspiraţie şi despre influenţă, despre obiceiuri legate de scris şi sentimentele de vinovăţie, despre căsătorie şi despre ce înseamnă să fii părinte. După câteva săptămâni am trecut din salon în odaia de lucru, şi pe masa dintre noi am aşezat un reportofon.

S-au adunat zeci de ore de înregistrări din care a luat fiinţă cartea de faţă. Dialogurile din această carte nu sunt prezentate în ordinea în care au avut ele loc, şi nu fiecare capitol din carte e înregistrarea unei singure conversaţii începute şi încheiate în aceeaşi zi. Reveneam la teme care continuau să ne preocupe, am prelungit unele discuţii, am scurtat altele şi am alăturat fragmente de conversaţii separate, care se întretăiau. Lucrând împreună, ne-am împrietenit. Capitolele acestei cărţi nu sunt interviuri de jurnalist, ci rezultatul unui dialog continuu, expresia unei prietenii şi a unei apropieri care s-au născut de-a lungul unei perioade îndelungate de timp.

De multe subiecte nu ne-am atins. Nici unul din noi n-a considerat că această carte trebuie să fie „atotcuprinzătoare“. În vara lui 2017 a apărut cartea de eseuri *Dragi fanatici*. Cele trei texte care o compuneau se suprapuneau în parte cu dialogurile noastre, respectiv acelea care avuseseră culoare politică, aşa încât am hotărât să le excludem din cartea de faţă, alte fragmente, cu caracter eseistic mai pronunţat decât cele prezentate aici, să fie adunate în alt volum, care urmează să apară la anul. Aşa s-a închegat *Din ce este făcut un măr?* Ca o carte personală şi biografică: un alt portret posibil al lui Amos Oz, aşa cum mi s-a dezvăluit în ultimii ani.

Shira Hadad, mai 2018

O inimă străpunsă de săgeată

Ce te îmboldeşte să scrii?

În curtea liceului Rehavia din Ierusalim era un eucalipt, şi cineva scrijelise pe el o inimă străpunsă de o săgeată. Pe inima străpunsă, de cele două părți ale săgeții, era scris Gadi – Ruti. Țin minte că încă de pe-atunci, aveam, poate, treisprezece ani, m-am gândit: cu siguranță Gadi a făcut asta, nu Ruti. De ce a făcut-o? El nu ştia că o iubeşte pe Ruti? Ea nu ştia că el o iubeşte? Şi mi se pare că atunci mi-am spus: Poate că ceva înăuntrul lui ştia că o să-i treacă, ştia că totul trece, că povestea asta de dragoste o să ia sfârşit. A vrut să rămână ceva în urma lui. A vrut ca dragostea asta să lase o amintire chiar şi atunci când ea n-o să mai fie. Şi asta seamănă mult cu impulsul de a spune poveşti, de a le pune pe hârtie: să salvezi ceva din ghearele timpului şi ale uitării. Şi asta, şi dorința de a da o a doua şansă unui lucru care niciodată nu va beneficia de o a doua şansă. Şi asta. Forțele care îmboldesc mâna scriitorului vin şi din dorința ca nimic să nu se şteargă, să nu fie ca şi cum n-ar fi fost – nu neapărat lucruri care mi s-au întâmplat personal. Pe mine, de pildă, nu m-a angajat niciodată nimeni, permițându-mi să locuiesc în podul unei case străvechi şi să vorbesc ceasuri întregi cu un invalid bătrân, aşa cum i s-a întâmplat lui Shmuel Ash în *Iuda*, nu, asta nu mi s-a întâmplat. Dar erau la Ierusalim oameni care vorbeau ca Ghershom Wald, iar aceia au fost, şi acum nu mai sunt. Unul dintre lucrurile pe care le-am vrut a fost ca asta să nu se uite. Ierusalimul ăsta al oamenilor culți şi înflăcărați, care stau cu un picior în Brenner şi cu altul în Biblie, cu un picior în curtea lui Ben Gurion şi cu alt picior în Nietzsche, iar cu altul în Dostoievski sau în Jabotinski.

Simți că motivația ta de a scrie se schimbă cu trecerea anilor, sau ea rămâne aceeaşi în esență?

Nu ştiu, Shira, cred că e aceeaşi, dar nu sunt sigur. Aproape niciodată nu-mi pun întrebări în legătură cu motivaţia mea de a scrie. Când mă aşez aici, înainte de cinci dimineaţa, după o plimbare pe străzile pustii, cu prima ceaşcă de cafea în mână, niciodată nu mă întreb care mi-e motivaţia. Pur şi simplu scriu.

Dar te întrebi de unde vine povestea?

Da, da. Uneori mă întreb, şi nu întotdeauna găsesc răspunsul. Am să-ţi povestesc ceva ce ţine de întrebarea pe care mi-ai pus-o. Am tradus cândva o poezie de Anna Ahmatova, dar am tradus-o din engleză, după versiunea lui Stephen Berg, fiindcă eu nu ştiu rusa. Şi ea ţine exact, dar exact de întrebarea ta de acum. Cândva am bătut-o la maşină, pe vremea când încă nu erau computere. Uite cum se termină poezia:

„Şi uneori mă aşez. Aici. Vânt de mare acoperită
cu gheaţă
suflă prin ferestrele mele deschise. Nu mă
ridic, nu le închid.
Las aerul să mă atingă. Îngheţ.
Amurg sau zori de zi, aceeaşi lumină de
nori luminează.
Un porumbel ciuguleşte un grăunte de grâu
din palma mea întinsă,
şi depărtarea asta, neţărmurită, de albeaţă
a suflării peste foaia
pe care scriu –
un imbold singuratic şi ceţos îmi înalţă
mâna dreaptă, mă îndrumă,
cu mult mai vechi decât mine, vine şi trage
cu puşca,
albastru ca o pleoapă, fără Dumnezeu,
şi eu încep să scriu.“

Splendidă poezie.

Nu sunt traducător, dar poezia asta am vrut s-o traduc, din engleză. Poate

că în rusă e chiar mai frumoasă, nu ştiu.

Uneori mă întreb de unde vin poveştile, şi nu prea pot să răspund. Uite, pe de-o parte eu totuşi ştiu, fiindcă de-o viaţă trăiesc o existenţă de spion. Asta stă scris în *Poveste despre dragoste şi întuneric*, ascult conversaţiile altora, privesc oameni străini, şi dacă aştept la coadă la policlinică, sau într-o gară, sau pe aeroport – niciodată nu citesc ziarul. În loc să citesc un ziar, ascult ce vorbesc oamenii, fur frânturi de conversaţii şi le întregesc. Sau mă uit la hainele oamenilor, sau mă uit la încălţări – încălţările îmi povestesc întotdeauna foarte multe. Mă uit la oameni. Ascult.

Vecinul meu din kibbutzul Hulda, Meir Sivahi, spunea: De fiecare dată când trec prin faţa ferestrei odăii în care scrie Amos mă opresc pentru o clipă, scot un pieptene şi mă pieptăn, fiindcă dacă am să intru vreodată într-o poveste a lui, vreau să intru acolo pieptănat. Teribil de logic, dar asta nu se întâmplă aşa în cazul meu. Să luăm, de exemplu, un măr. Din ce este făcut un măr? Pământ, apă, soare, un pom şi puţin gunoi. Dar el nu seamănă cu nimic din toate astea. E făcut din ele, dar nu seamănă cu ele. Aşa e şi cu povestea, ea e făcută desigur dintr-o sumă de întâlniri, şi experienţe, şi ascultări.

Cel dintâi impuls al meu e acela de a ghici ce-aş simţi dac-aş fi el, ce-aş simţi dac-aş fi ea, ce-aş gândi? Ce-aş vrea? De ce anume mi-ar fi ruşine? Ce, bunăoară, ar fi important ca nimeni în lumea asta să nu ştie despre mine? Ce haine aş purta? Ce-aş mânca? Asta m-a însoţit întotdeauna, încă dinainte de a începe să scriu poveşti, din copilărie. Eram singur la părinţi şi n-aveam prieteni. Părinţii mă luau cu ei la cafeneaua de pe strada Ben-Yehuda, din Ierusalim, şi-mi promiteau îngheţată dacă aveam să fiu cuminte în timp ce ei stăteau de vorbă cu prietenii lor. Şi îngheţata era pe atunci lucru rar la Ierusalim. Nu pentru că ar fi costat mult, ci fiindcă toate mamele noastre, toate, fără absolut nici o excepţie, habotnice ori laice, sefarde sau ashkenazite, erau convinse că îngheţata înseamnă roşu în gât, şi roşu-n gât înseamnă inflamaţie, şi inflamaţia înseamnă gripă, şi gripa înseamnă amigdalită, şi amigdalita înseamnă bronşită, şi bronşita înseamnă pneumonie, şi pneumonia înseamnă oftică. Pe scurt – ori îngheţată, ori copil. Dar cu toate astea îmi promiteau, în mod excepţional, că o să-mi cumpere îngheţată dacă n-o să-i deranjez niciodată în timpul conversaţiei

lor. Şi stăteau acolo, de vorbă cu prietenii, cel puţin şaptezeci şi şapte de ceasuri neîntrerupte. Eu, ca să nu înnebunesc de atâta singurătate, am început pur şi simplu să-i spionez pe cei care şedeau la mesele învecinate. Furam frânturi de conversaţii, priveam, observam cine comandă ce. Cine plăteşte. Încercam să ghicesc care erau relaţiile dintre oamenii aşezaţi în jurul mesei vecine, ba încercam chiar să-mi imaginez, după cum arătau, după mişcările şi gesturile lor, de unde veneau, cum arătau casele lor. Şi aşa fac şi în ziua de azi. Dar asta nu înseamnă că fotografiez, mă întorc acasă, developez poza şi gata povestea. Pe parcurs sunt multe schimbări. E, de pildă, în *Cutia neagră* un tânăr care are obiceiul să-şi scarpine urechea dreaptă cu mâna stângă, pe care şi-o duce acolo pe la ceafă. Şi cineva m-a întrebat de unde am luat asta. Fiindcă şi persoana care m-a întrebat cunoaşte pe cineva care-şi scarpină urechea dreaptă cu mâna stângă, tot pe după ceafă. I-am spus că sunt aproape sigur că am văzut gestul ăsta cândva şi că mi s-a întipărit în minte, dar unde anume? Omoară-mă, că nu ştiu. Asta vine dintr-o amintire uitată, nu vine din neant, dar n-am idee de unde exact.

Uite, am să-ţi spun altfel: atunci când scriu un articol, de obicei scriu pentru că sunt furios. Supărarea e forţa principală care mă pune în mişcare. Dar, atunci când scriu o poveste, unul din lucrurile care-mi dirijează mâna e curiozitatea. O curiozitate atât de insaţiabilă, încât nu sunt în stare s-o domolesc. Sunt teribil de curios să intru în pielea oamenilor. Şi curiozitatea, cred, nu numai că e o condiţie *sine qua non* pentru orice muncă intelectuală, ea e şi o însuşire etică. E poate şi dimensiunea morală a literaturii.

Pe tema asta discut mereu în contradictoriu cu A.B. Yehoshua[1], care pune chestiunea legată de morală pe primul plan al creaţiei literare: crimă şi pedeapsă. Eu cred că există o dimensiune morală într-un alt sens: să te pui pe tine însuţi pentru câteva ore în pielea altui om, sau în încălţările altui om. Asta are o greutate morală indirectă, nu atât de mare, să nu exagerăm în privinţa asta. Dar eu cred într-adevăr că un om curios e un partener mai bun decât un om care nu e curios. E şi un părinte puţin mai bun. Să nu râzi de mine, dar cred că un om curios e chiar şi un mai bun şofer decât un om care nu e curios, fiindcă el se întreabă ce ar fi în stare să facă pe neaşteptate acela care conduce pe banda paralelă. Mi se pare că un om curios e şi un amant mult mai bun decât un om care nu e curios.

1. Abraham B. Yehoshua (n.1936) – romancier (*Amantul* – 1977, *Domnul Mani* – 1990, *Tunelul* – 2018, printre altele), eseist şi dramaturg israelian, laureat a numeroase premii.

Vorbeşti, şi pe bună dreptate, despre curiozitate ca despre o însuşire umanistă. Dar există şi o altfel de curiozitate, aproape antagonică, precum aceea a unui copil care căsăpeşte o pasăre, ca să ştie cum arată ea pe dinăuntru. După tine, o literatură care se scrie din curiozitate, care înfăţişează semenul în toată mizeria lui, care atinge uneori sadismul, poate fi literatură mare?

Exact. N-ai voie să uiţi că există şi o curiozitate întunecată. O găsim şi la copii, şi la adulţi, şi la scriitori. Curiozitatea oamenilor care se adună în jurul unui rănit, ca să-i vadă suferinţa şi să obţină din asta plăcere. Creaţii în care scriitorul e fascinat de rău, şi chiar fermecat de el, ca de pildă *Othello* al lui Shakespeare sau *Călătorie la capătul nopţii* a lui Céline, şi asemenea creaţii au o dimensiune morală, pentru că ele îl provoacă pe cititor, sau stimulează în cititor apariţia de anticorpi morali.

Şi în cărţile tale există câteodată o curiozitate întunecată de felul ăsta? După părerea mea, da.

Sigur că este. De pildă, în descrierile amănunţite ale spasmelor morţii din povestea „*Calea vântului*“. Sau în descrierile pline de sadism ale torturilor şi abuzurilor din povestea „*Până la moarte*“.

Astăzi eşti un scriitor foarte cunoscut, oamenii te recunosc. Chestiunea asta a „relaţiei cu realitatea“ devine mai problematică odată cu scurgerea timpului?

Nu. În locurile unde mă uit la oameni, se întâmplă rar să fiu recunoscut. Dacă mă duc la restaurant, sunt uneori oameni care mă recunosc. Dacă sunt la universitate, sunt recunoscut. La garaj sau la coadă la policlinică, aproape nimeni nu mă recunoaşte. Ici-colo se întâmplă să întrebe cineva: Nu cumva te-am văzut la televizor? N-ai fost cândva deputat? Se-ntâmplă. Şoferii de taxi, uneori. Dar, în general, oamenii nu mă recunosc. Şi, cu siguranţă, nu atunci când sunt în străinătate. Iar în ultimii ani, când ajung într-un oraş străin, nu mă mai duc la muzee, fiindcă mă dor genunchii. Nu mă duc să

vizitez nici obiectivele turistice, fiindcă am văzut deja destul de multe, aşa încât mă aşez într-o cafenea în aer liber, iar dacă e frig, într-o cafenea înconjurată de pereţi din sticlă. Pot să stau singur două-trei ore şi să privesc oameni străini. Ce poate fi mai interesant decât asta?

Şi atunci când te întorci de la cafenea sau de la policlinică la masa de lucru, ai ritualuri stricte legate de scris?

Uite, nu pot să-ţi spun totul în faţa microfonului. Fără microfon poate ţi-aş spune mai multe. Nu totul. Principalul meu ritual constă în faptul că fiecare lucru trebuie să se afle la locul lui. Tot timpul, fiecare lucru trebuie să fie la locul lui. Asta amărăşte viaţa familiei mele. Tot timpul pun lucrurile la loc. Omul începe să bea o ceaşcă de cafea, Nili, fetele mele, fiul meu, nepoţii, chiar şi unii oaspeţi încep să bea o cafea, o lasă pentru câteva clipe, se duc să răspundă la telefon, iar când se întorc, cafeaua lor e deja vărsată în chiuvetă, şi ceaşca e spălată şi pusă cu gura în jos pe uscătorul de vase.

E greu de condus în felul ăsta o casă, când în ea sunt copii, când au fost acolo copii.

Întotdeauna stârneam supărare. Tot ce se află pe suprafeţe e îndepărtat de acolo numaidecât: chei, acte, scrisori, bileţele, tot ce se află pe o suprafaţă trebuie rapid pus în sertar. Fără milă.

Da, văd cât sunt de pline sertarele tale.

Ascultă, tatăl meu a fost bibliotecar, socrul meu a fost bibliotecar, cumnata mea e bibliotecară, soţia mea e arhivistă. Şi-atunci, ce putea să iasă din mine? Până şi pisoiul meu îşi aranjează mâncarea în farfurie, şi dacă nu şi-o aranjează el, atunci i-o aranjez eu.

Nu cred că am vreun ritual când scriu. Poate că la alţii aş vedea lucrurile astea ca fiind ritualuri. La mine sunt deprinderi de lucru. Ziua mea începe devreme. Mi s-a întâmplat foarte rar să scriu noaptea. Chiar dacă nu dorm noaptea, nu scriu. Numai dimineaţa. Cândva eram complet dependent de tutun. Nu puteam scrie un rând fără să fumez, şi a fost foarte greu de despărţit scrisul de fumat. A fost foarte greu, dar cu asta s-a terminat.

Scrii pe hârtie, sau la computer?

Îmi fac o mulţime de ciorne. Nu copiez de pe o ciornă pe alta, ci scriu un fragment şi îl pun în sertar, apoi scriu o altă versiune a aceleiaşi scene. Când se adună în sertar patru-cinci, câteodată chiar zece versiuni, le scot de-acolo pe toate, le întind pe masă şi iau câte ceva din fiecare, iar asta va fi poate versiunea finală, aceea pe care o dactilografiez singur, cu două degete, pe computerul ăla de-acolo.

Şi înainte de a scrie sunt plimbările de dimineaţă.

Da, zi de zi, asta dacă nu cumva plouă cu găleata, sau dacă e o zi prăfuită, aşa cum e astăzi, încât nici nu se poate respira. Asta mă ajută să reproporţionez lucrurile. Ce e mai important? Ce nu e important? Ce anume o să se uite peste câteva zile? Şi ce poate n-o să se uite? Mă plimb chiar înainte de cafea. Mă trezesc, fac duş, mă bărbieresc şi ies. La patru şi un sfert sunt deja afară, la cinci fără un sfert mă întorc, puţin înainte de cinci, afară e încă întuneric beznă, iar eu sunt de-acum cu o cafea tare la masa din faţa noastră. Astea sunt orele mele. Ăsta e tot ritualul.

Wisława Szymborska are o poezie care se cheamă La patru dimineaţa, şi ea scrie acolo: „Nimănui nu-i e bine la patru dimineaţa“. Are dreptate. Patru dimineaţa – asta e îngrozitor!

Doamnă Szymborska, ce păcat că tu şi cu mine nu ne-am întâlnit, te-aş fi invitat la o cafea şi poate ţi-aş fi dezvăluit farmecul orei patru dimineaţa, iar cu cafeaua ţi-aş fi făcut cinste. Eu nu sufăr, nu mi-e greu la patru dimineaţa, mă trezesc fără deşteptător. Şi sâmbăta la fel, şi de sărbători. Nimeni nu mă caută la telefon, Nili doarme, iar dacă sunt şi alţi oameni în casă, dorm şi ei, acelea sunt orele la care nimeni n-are nevoie de mine. La Arad ieşeam la plimbare în deşert înainte de ivirea zorilor, fiindcă deşertul începea la cinci minute de casă. Aici mă duc uneori în parcul cel mic, sau colind pur şi simplu străzile, fiindcă asta mă interesează. Ferestrele întunecate, cu excepţia celor îndărătul cărora e aprinsă lumina la baie. Sunt mulţi oameni care lasă noaptea lumina aprinsă în baie. Îşi închipuie poate că asta o să sperie hoţii. Poate că o lasă aprinsă pentru eventualitatea în care o să li se

trezească noaptea copilul. Poate îşi închipuie că n-o să vină moartea dacă e lumină în baie.

Odată, într-o fereastră luminată, stătea la patru şi jumătate dimineaţa o femeie şi privea în întuneric. Iar eu m-am oprit şi am privit-o din întuneric. Nu din motivul la care te gândeşti tu. În orice caz, nu numai din motivul la care te gândeşti tu. O priveam din întuneric şi mă întrebam ce i se întâmplase la o oră ca aceea? Pe urmă ea s-a depărtat de fereastră şi a stins lumina. Sau poate că a rămas acolo, să privească în întuneric, şi eu mi-am văzut de drum, dar am plecat de acolo cu o primă sămânţă a unei povestiri pe care încă n-am scris-o. Poate c-o s-o scriu cândva, poate că niciodată.

În afară de asta, uneori mi se întâmplă să-i spun bună dimineaţa omului care împarte ziarele. Acum câteva zile am văzut în parc, la patru dimineaţa, un tânăr cu un câine. Nu se plimba, se juca pur şi simplu cu câinele, la patru dimineaţa, pe iarbă. Îi arunca un băţ, şi câinele i-l aducea. Acum, când se apropie „zilele cumplite“, vezi uneori câte-un om care merge dimineaţa foarte devreme la sinagogă pentru *iertări*, cu o trusă pentru şalul de rugăciune şi pentru filactere. Şi-atunci – „Bună dimineaţa“, iar dacă e sâmbătă – „Shabbat shalom“, şi asta-i tot. Nu mă opresc să stau de vorbă cu nimeni. Nu în plimbările astea ale mele de dimineaţă.

Şi, în timp ce te plimbi, te gândeşti la ce scrii?

Da, mă gândesc la ce mă aşteaptă pe masa de lucru. Fiindcă aproape întotdeauna e acolo o treabă lăsată la jumătate. Atunci mă gândesc unde am ajuns ieri, unde m-am oprit din scris, încotro vreau s-o iau cu povestea mea. Nu întotdeauna ceea ce gândesc e ceea ce se întâmplă, dar da, mă gândesc că da, cumva oamenii aduc personajele. De pildă, pe femeia aceea, Bracha din povestea „*Bucle*“, sau pe soţul ei, Moshe. Moshe ăsta, de-a lungul întregii poveşti, nu rosteşte mai mult de cinci-şase vorbe, şi se mai şi exprimă una peste alta destul de scârbos. Şi fizic e destul de respingător. Dar am ştiut despre el mai mult. Ştiu despre toate personajele mele mai mult, mult mai mult decât am scris despre ele. Despre toate. Şi despre Hanna, din *Soţul meu, Michael* sau despre Fima. Despre copilăria lor, despre părinţii lor, despre fanteziile lor erotice. Doar că nu mă folosesc de tot ce ştiu despre ele. În timp ce scriam „*Bucle*“, ştiam chiar şi despre

cealaltă femeie pe care Moshe şi-o găsise la Netania. N-am folosit asta în povestire, mi-era limpede de la început că lucrul ăsta nu va intra în poveste, dar am vrut să ştiu un pic mai mult, ce s-a întâmplat acolo, ce fel de om era el şi ce nemulţumiri avea în legătură cu această Bracha, fiindcă nemulţumiri avea. Şi-atunci a trebuit să ştiu. Nu pentru povestire, doar ca să am destul material încât să pot croi din el veşmântul. Cu oarecare aproximaţie, aşa stau lucrurile.

N-ai scris niciodată despre război, cu toate că ai luat parte la războaie. Adică războaiele sunt prezente în cărţile tale pe tot felul de căi, dar nu există scene care să se petreacă pe câmpul de luptă.

Exact. N-am scris niciodată despre război, despre câmpul de luptă. Am încercat, dar n-am reuşit. Nu pot să scriu despre asta. Am luptat în două războaie, în Războiul de Şase Zile, în Sinai, şi în Războiul de Yom Kippur, pe Înălţimile Golan, dar nu pot să scriu despre asta.

Ai încercat?

Da. Am încercat să povestesc despre asta. Un gen de proză, sau poate chiar un fel de spirit, am încercat să descriu lucrul ăsta, să-l pun pe hârtie. N-am reuşit cu nici un chip. Nici măcar pentru mine însumi. Una dintre cauze e faptul că amintirile mele cele mai pregnante de pe câmpul de luptă sunt mirosurile. Mirosurile nu se pot reda. Nici în literatură, şi nici în film. Nici măcar la Tolstoi, în *Război şi pace*, în descrierea bătăliei de la Borodino, sau la Remarque, în descrieri ale Primului Război Mondial. E ceva ce nu se poate reda. Nici măcar la Izhar[2], în *Khirbet Khizeh* şi în *Zilele Tziklagului*. Şi nici în filme. Duhoarea cumplită nu se simte. Şi fără miros pur şi simplu nu merge.

2. Yizhar Smilanski (1916–2006), scriitor şi politician israelian.

Nu există pe lumea asta ceva care să pută mai tare decât un câmp de bătaie. Metal care arde, şi cauciuc care arde, şi cadavre care ard, şi muniţie care a explodat, şi fecale, şi urină, şi fum, şi putregai – lucrul cel mai frapant e mirosul. Duhoarea. Da, poate că ar fi posibil să ieşi pe scenă şi să spui „Să ştiţi că războiul e ceva ce pute“, dar asta n-o să producă nici un

efect. Nu sunt în limbă destule cuvinte pentru mirosuri. Ai recitit nu demult *Poveste despre dragoste şi întuneric*. Nu-i acolo nimic despre câmpurile de luptă, absolut nimic. Doar câte ceva despre zilele copilăriei mele în timpul blocadei Ierusalimului. Douăzeci de oameni locuiau în pivnița noastră, fiindcă exista un subsol care servea drept adăpost pentru toată clădirea. Chiar şi asta, latura asta a războiului unor oameni care nu erau luptători, civili, bătrâni, copii, toți nespălați, toți făcându-şi nevoile înghesuiți într-o încăpere. Ceea ce mi s-a imprimat cel mai puternic în memorie e cât de urât mirosea totul. Aşa încât mi se pare că acolo am scris despre cât de tare puțea locul acela.

Exact. Şi ai scris şi despre duhoarea din casa voastră în zilele de după moartea mamei tale, când tu şi tatăl v-ați închis acolo, înăuntru.

Nu se poate exprima în cuvinte duhoarea de pe un câmp de luptă, în privința asta m-am dat bătut. Dar sunt două lucruri pe care poate că totuşi am să reuşesc să ți le povestesc, din chiar primele ceasuri ale războiului. În timpul Războiului de Şase Zile eram în divizia generalului Tal, exact în punctul în care, pe 5 iunie ’67, la opt dimineața, sau cinci minute după ora opt dimineața, a sosit prin radio ordinul „cearceaf roşu“, ceea ce însemna să deschidem toate rețelele de comunicare, fiindcă până în momentul acela fusese tăcere, şi atunci s-a auzit prin stație vocea lui Talik: „porneşte, porneşte, terminat“, ceea ce a devenit de-acum legendă. Să fi fost vreo cincizeci de tancuri acolo, pe o suprafață mică, şi toate s-au pus în clipa aceea în mişcare, zgomotul a devenit asurzitor. Închipuie-ți cincizeci de motoare grele făcând zgomot în acelaşi timp. Şi țin minte că mi-am spus, nu, nu, ăsta încă nu e război, ăsta nu-i cel veritabil, nu-i ce trebuie să fie. Şi mi-a trebuit mult timp să-mi amintesc şi să scormonesc, abia după ce totul a trecut, ca să înțeleg ce-mi lipsea ca să mi se pară adevărat. Ştii ce-mi lipsea?

Muzica?

Exact. Fiindcă unde mai văzusem zeci de tancuri năpustindu-se în bătălie? În filme. Şi în filme scena asta e întotdeauna însoțită de muzică eroică. Pe urmă, şi asta s-a întâmplat în prima zi de război, în primele ore, şedeam împreună cu câțiva oameni pe o dună de nisip şi aşteptam, nici

măcar nu ţin minte ce aşteptam. Iar deodată au început să explodeze proiectile chiar lângă noi. Şi eu îmi ridic privirea şi văd pe colină, la patru sute de metri, sau poate numai trei sute de metri, oameni străini, în uniforme galbene, care îndreaptă spre noi mortiere şi trag. Ţin minte că n-am intrat în panică, ci pur şi simplu am fost uluit. M-am simţit jignit: ce se întâmplă cu oamenii ăştia? Ce, au înnebunit cu totul? Nu sunt normali? Ei nu văd că aici sunt oameni? Primul meu impuls n-a fost să mă trântesc la pământ, sau să fug, sau să răspund cu foc. Nu. Primul meu impuls a fost să chem pur şi simplu poliţia: sunt aici câţiva smintiţi care au deschis focul asupra noastră. Dorinţa de a chema poliţia a fost ultimul lucru normal şi logic care mi s-a întâmplat în timpul războiului. Tot ce a venit după asta a fost nebunie.

S-au făcut câteva ecranizări ale cărţilor tale. E probabil ciudat pentru tine să le urmăreşti.

E un fel de perete de sticlă, mi se pare cunoscut, dar nu e al meu. Dan Wolman a ecranizat *Soţul meu, Michael*. Filmul ăsta a îmbătrânit cu demnitate. S-a făcut cu o glumă de buget minimalist, şi totuşi se ţine bine. Îmi amintesc că am spus, după ce l-am văzut: E atât de frumos şi de mişcător, dar mi se pare atât de ciudat, ca şi cum eu aş fi scris o piesă pentru vioară, şi deodată o aud cântată la pian.

N-ai fost niciodată implicat în scrierea unui scenariu inspirat de o carte de-a ta, nu-i aşa?

Nu o dată am fost rugat să mă implic. Natalie Portman[3], de pildă, voia foarte mult ca eu să iau parte la scrierea scenariului după *Poveste despre dragoste şi întuneric*. Am refuzat. În opinia mea, scrisul de scenarii e o artă diferită de a mea, dar poate că distanţa e mai mică decât mi se pare mie. În vremea noastră, o mulţime de oameni scriu poveşti şi romane la prezent, ca şi cum ar scrie scenarii. E poate un semn că oamenii aceştia au vrut de fapt să scrie pentru cinema. Nu au mijloace, n-au bani de investit, dar în fond ochii lor se îndreaptă către cinematografie, şi nu către literatură. Poate că aceşti scriitori au văzut multe filme, şi n-au citit decât puţină literatură. Nu spun că nu există creaţii minunate scrise la prezent, şi în literatură, dar

timpul firesc în care se petrece literatura e trecutul. De aceea asta se cheamă *story* sau *history*. Scriitorii sunt oameni suferinzi de o anumită infirmitate, care se nasc cu capul şi cu gâtul răsucite îndărăt.

3. Natalie Portman (n. 1981) – actriță, producătoare, scenaristă şi regizoare de film, cu dublă cetățenie, israeliană şi americană.

Îmi amintesc de cel puțin o poveste din prima ta carte, Acolo unde urlă şacalii, care e scrisă la timpul prezent.

Încerc să-mi aduc aminte. Eu aproape că nu-mi citesc cărțile. Mi se pare că şi ultima pagină din „*Săpătorii*“, din volumul *Scene de viață campestră*, e scrisă la prezent. Nu sunt dogmatic în privința timpului gramatical în care se istoriseşte o poveste. O poveste se poate spune la timpul prezent, ici-colo sunt şi poveşti, deloc rele, scrise la timpul viitor. Între povestirile timpurii ale lui A.B. Yehoshua, dacă nu greşesc, e o poveste parțial scrisă la timpul viitor, mi se pare că asta e în volumul *În dreptul pădurilor*… Uite aici: propoziția care încheie povestirea „*O lungă zi fierbinte cu hamsin*“. Toată povestea e scrisă la prezent, dar la încheierea ei Buli trece la timpul viitor şi, în fond, şi eu am făcut asta în ultimele două pagini din *Soțul meu, Michael*. N-am o poziție dogmatică în privința asta, dar cred că, şi dacă o poveste e scrisă la viitor, privirea ei e întoarsă către trecut. Să luăm de exemplu literatura ştiințifico-fantastică. Să presupunem că avem o poveste care se petrece în anul 3000, peste o mie de ani. Tot o să stea scris în povestea asta: căpitanul Nemo s-a trezit dimineața din somn. Timpul gramatical trecut e apa în care trăieşte peştele ăsta numit literatură.

Chiar nu-ți citeşti cărțile după ce sunt publicate?

Să citeşti o pagină pe care ai scris-o seamănă puțin cu a-ți auzi vocea într-o înregistrare: e ciudat, e jenant. Dacă deschid uneori o carte de-a mea, se întâmplă una din două: ori mă simt frustrat fiindcă azi aş putea să scriu asta mai bine, ori simt că la fel de bine n-am să mai scriu niciodată. În amândouă cazurile mă simt frustrat, şi-atunci de ce să recitesc? Singura excepție e *Aceeaşi mare*, la care mă întorc totuşi, fiindcă nu-mi vine să cred că eu am scris povestea asta. În general, nu o consider ca pe o carte a mea. Nu ştiu de unde vine. A intrat prin mine şi a ieşit pe partea cealaltă.

Ai predat despre cartea asta un curs la universitate.

Da, o dată la Beer Sheva, şi o dată la Tel Aviv, acelaşi curs.

Şi de ce tocmai despre cartea asta? Din motivul pe care l-ai invocat adineauri?

Fiindcă e singura dintre cărțile mele la care mă pot întoarce, iar asta chiar mă entuziasmează puțin. Citesc din ea şi mă minunez. Nu e modest să spun asta, dar pur şi simplu citesc şi sunt surprins. După părerea mea, e scrisă bine cartea asta. Mă uit la ea ca o vită albă care a fătat un pescăruş.

Nu citeşti cărțile pe care le-ai scris, fiindcă asta îți produce un sentiment de frustrare. Dar povesteşte-mi puțin despre relația care se dezvoltă în tine vizavi de cărțile tale, în timp.

Sunt cărți care s-au depărtat de mine şi sunt cărți care s-au depărtat de mine mult. Bunăoară, când şi când sunt invitat la câte o seară de lectură din *Poveste despre dragoste şi întuneric*. Cartea asta nu s-a prea depărtat. Fiindcă citesc un capitol, sau vorbesc despre el. Încă sunt invitat uneori la o seară de lectură din *Între prieteni*, dar dacă mă întrebi azi, să zicem, despre *Muntele Sfatului Rău*, aproape că nu mai țin minte nimic. Țin minte că se petrece la Ierusalim, că e o poveste despre fiicele mele, că acțiunea se petrece în perioada Mandatului Britanic. Mai mult de-atât nu-mi amintesc. Alții îşi amintesc mult mai bine decât mine, şi uneori asta mă jenează de-a dreptul, fiindcă primesc câte-o scrisoare de la o cititoare care face un studiu, sau poate scrie despre cărțile mele, şi îmi pune o întrebare, iar eu îi spun: „Răspunsul se află în carte“. Şi ea revine la mine după trei săptămâni şi zice: „Nu, nu e nici un răspuns în carte, nu-i acolo“. Fiindcă după ani de zile eu nu-mi mai amintesc ce era în ciorne şi a zburat afară, şi ce-a intrat în carte. Nu mai țin minte.

Mult, mult mai interesant e să citesc cărțile altora, şi dacă ei scriu mai bine decât mine, şi dacă scriu mai puțin bine decât mine. Am o unitate de măsură teribil de arbitrară şi, din câte se pare, şi foarte incorectă politic: dacă iau în mână un roman sau o povestire, citesc douăzeci de pagini şi zic „puteam să scriu şi eu asta“ înseamnă că după mine nu-i o carte bună.

Numai dacă citesc şi-mi spun „asta eu n-aş fi putut niciodată să scriu“ înseamnă că după părerea mea e o carte bună.

Şi asta ți se întâmplă.

Da, se întâmplă.

Se întâmplă şi cu scriitori tineri?

Da. Când zic „puteam să scriu şi eu asta“, gândul meu nu e că aş fi scris în exact aceeaşi limbă, sau despre exact aceeaşi lume, ci că aş fi putut să ridic greutatea asta. Sau poate aş fi ridicat-o cu totul altfel, dar când dau peste o carte care nu-i din liga mea, atunci ea nu-i din liga mea, şi sunt asemenea cărți. Sunt multe de felul ăsta. Şi în literatura ebraică, şi în literatura străină.

Scrisul devine mai uşor cu trecerea anilor? Am sentimentul că în cazul tău răspunsul e nu.

De ce?

Îți citesc cărțile, şi aşa mi se pare.

Ai dreptate. Oamenii cred că dacă cineva scrie cărți vreme de cincizeci de ani, ca mine, atunci lucrul ăsta devine cu timpul mai lesnicios. Asta e probabil adevărat cu privire la mai toate meseriile. Unui tâmplar care fabrică a treizecea lui masă îi va fi cu siguranță mai uşor decât i-a fost să facă prima masă. Şi unui frizer sau unei coafeze la al douăzecilea tuns sau la a douăzecea coafură le e mai uşor decât la primul client. Poate că şi în cercetare, experiența care se acumulează te ajută să scurtezi procesele, ştii unde să cauți. În roman sau în povestire – nu. Din două motive: cel dintâi – eu nu vreau să scriu aceeaşi poveste de două ori. Sunt scriitori care fac asta. Mai cu seamă o carte care le-a reuşit, ei o scriu încă o dată, şi încă o dată. Eu, în schimb, am impresia că n-am scris aceeaşi carte de două ori. Dar poate că doar mi se pare. Şi al doilea motiv – scrisul seamănă cu condusul, ții tot timpul un picior pe accelerație, şi celălalt picior pe frână. Piciorul de pe accelerație e făcut din candoare, din entuziasm, din bucuria scrisului. Piciorul de pe frână e făcut din conştiință de sine şi autocritică. Cu anii,

când devii mai conştient de scris şi de tine însuţi, piciorul de pe frână e tot mai greu, şi piciorul de pe acceleraţie tot mai ezitant, iar asta nu-i deloc bine, nu e bine pentru şofer, şi nu e sănătos pentru vehicul. Tot ce ai scris înainte se înalţă şi stă în faţa ta, nici măcar siguranţă de sine nu dobândeşti cu timpul. Seamănă puţin cu situaţia în care arestaţilor li se spune la secţia de poliţie: „Orice vei spune riscă să fie folosit împotriva ta“.

Se mai spune acolo şi „Ai dreptul să taci“.

Da. Şi eu îmi spun, poate că ai scris destul, şezi şi citeşte. Sunt atât de multe cărţi frumoase de citit, şi eu zău că am scris de-acum o mulţime. Dar mâna e atrasă de pix, şi pixul e atras de mână. Pentru *Iuda* mi-au trebuit cinci ani, şi asta nu-i o carte voluminoasă. Cinci ani cu pauze mari.

Iar asta se manifestă şi în relaţia dintre ciorne şi carte? Vreau să spun, cu trecerea timpului, mai multe pagini rămân în afara cărţii?

Da. Scriu o sumedenie de ciorne. Aproape la nesfârşit.

Adică povestea asta cu piciorul de pe frână şi cu piciorul de pe acceleraţie are şi implicaţii cantitative? Eu asta întreb.

Da. Scriu mai multe ciorne, pe care le arunc. În *Iuda,* acţiunea din capitolul 47 e singura care nu se petrece în secolul XX, ci în ziua crucificării. Şi nici măcar nu acoperă toată ziua răstignirii pe cruce. Începe în ceasul agoniei lui Isus, cu ceea ce se întâmplă în orele de după-amiază, potrivit Noului Testament. Până când Iuda se spânzură de un smochin, înainte de începutul sărbătorii şi al shabatului. Asta înseamnă că timpul în care se petrece acţiunea e de patru sau cinci ore, cam atât. Am scris capitolul ăsta de nenumărate ori. Ţin mine că l-am scris şi că mi-au ieşit şaizeci de pagini. Am zis că aşa ceva nu se poate, asta scufundă toată ambarcaţiunea. Ăsta nu e roman istoric. Atunci m-am aşezat la masa de lucru şi am scris încă o dată capitolul, şi au ieşit optzeci de pagini. L-am scris iar şi iar. Nu copiam de pe o ciornă pe alta, ci scriam una, o aruncam, scriam din nou, din nou aruncam, mi se pare că acest capitol a fost rescris între douăsprezece şi cincisprezece ori. Azi el are douăzeci de pagini şi jumătate, şi mi se pare că nu-i prea dens. Dar e greu. Pare-mi-se că Haim

Weizmann i-a scris odată cuiva o scrisoare, în care i-a zis: Iartă-mă, dragule, că-ți scriu o scrisoare atât de lungă, pur şi simplu n-am timp acum să alcătuiesc o scrisoare scurtă.

Eu am auzit povestea asta spusă despre Churchill şi George Bernard Shaw.

Toate poveştile spirituale din lumea asta le erau cândva atribuite lui Bernard Shaw, sau lui Oscar Wilde, sau lui Mark Twain. Toate.

Ceea ce îmi aminteşte că trebuie să-ți înapoiez articolul acela de ziar pe care mi l-ai dat, continuarea secretă a povestirii „Fahrenheim“.

A, da. Nu-i aşa că e păcat că fiica lui Agnon, Emuna Yaron, a publicat asta?

De ce păcat? E interesant.

Bun, e interesant pentru cercetători, dar asta nu aduce nici un beneficiu reputației lui Agnon.

După mine tocmai asta aduce beneficii reputației lui, faptul că, după ce a scris, a preferat să şteargă şi să nu publice. E greu.

Dar el n-a vrut ca textul ăsta să fie publicat. Eu aproape niciodată nu las manuscrise, pur şi simplu nu las. Am lăsat câteva ciorne definitive în manuscris, ca să le rămână moştenire copiilor. Versiunea finală a unui manuscris o păstrez, dar ciornele le arunc. Lucruri pe care le-am început şi care nu mi-au plăcut. Urmări ca asta a povestirii *„Fahrenheim“* arunc tot timpul, nu păstrez nici măcar o amintire, pentru că nu vreau să vină pe urmă cineva care să creadă că ele vor stârni interesul cercetătorilor şi să le publice.

Asta e într-adevăr o întrebare, o problemă interesantă, situația acestor texte pe care un scriitor le lasă în urma lui. Fiindcă cine într-adevăr nu vrea face, pe cât se pare, ceea ce faci tu, aruncă. Personajul cel mai elocvent în privința asta e, desigur, Kafka.

Exact, Kafka. Dacă ai vrut să pui pe foc, pune pe foc tu însuți. Max Brod a spus întotdeauna asta, şi avea dreptate. Ai vrut să dai foc manuscrisului? Cine te oprea? Găseai un chibrit şi găseai şi o plită. De ce mă laşi pe mine să fac asta?

Ți se întâmplă vreodată să regreți că ai aruncat anumite pagini?

Să zicem, dacă e să ne referim la ceva recent, că în ultimul roman, *Iuda*, în ciorne aveam o mulțime de pagini despre copilăria acestui Shmuel, ciorne de care aproape că nu m-am folosit, nu a fost nevoie. Dar erau acolo tot felul de poveşti despre motivele pentru care nu-şi iubeşte părinții, deşi ei îi sunt foarte devotați.

Ştiam multe despre el, despre părinții lui şi despre modul în care i-a trădat felul în care părinții s-au înşelat unul pe celălalt şi despre micile trădări ale celor care îi fuseseră necredincioşi în copilărie. Probabil ți-am spus că, după părerea mea, ăsta e miezul poveştii, nu creştinismul, şi nici problema DA Stat – NU Stat, ci faptul că Shmuel şi-a trădat părinții. Ăsta e după mine motorul întregii poveşti: el adoptă în cursul unei singure ierni un alt tată şi o altă mamă. Trădător al părinților lui. În ciorne era mult mai multă informație, şi poate, dacă mă gândesc mai bine, poate că am scos prea multă, poate că ar fi trebuit să las un pic mai mult despre perioada copilăriei lui. A lui şi a surorii lui, ca să scot mai mult în relief „grozăvia trădării“, în romanul acesta al trădărilor. Poate, acum nu mai ştiu, e mult de când n-am mai citit asta, dar, pe de altă parte, am vrut să nu fie acolo nici un strop de „grăsime“ de prisos. Ți-am spus c-au existat două pauze lungi în timpul scrierii acestei cărți. Două locuri despre care ți-am vorbit, în care mi-am spus, asta nu-i pentru mine, e prea mult pentru mine, nu-i pe măsura puterilor mele. Până la urmă am făcut, desigur, compromisuri.

Ții minte care au fost locurile acelea?

Țin minte, da. Odată am abandonat treaba pentru un an şi jumătate, sau aproape doi ani, asta era în locul în care Atalia îl invită pe Shmuel să iasă cu ea pentru prima oară. Pur şi simplu nu ştiam ce-o să se întâmple între ei. Ştiam numai ceea ce cu nici un chip nu putea să se întâmple. Nicicum. M-am uitat, am întrebat-o pe ea, l-am întrebat pe Shmuel, nu ştiam ce-o să se

întâmple cu ei împreună. Încotro o s-o ia? El ce-o să-i spună? Cum o să-i spună? Ea ce-o să-l întrebe? Oare se vor atinge unul pe celălalt? În ce fel? Când? Ce pot eu să fac cu ei? Şi dacă între ei n-o să se întâmple nimic, cum să scriu asta? Poate că lucrul cel mai greu e să scrii o scenă despre un bărbat care doreşte şi o femeie dorită, sau chiar despre un bărbat şi despre o femeie care se doresc unul pe celălalt, dar între ei nu se întâmplă nimic. Nimic. *Nada*. Am înţeles că nu pot scrie asta. Nu-i văd. Ca şi cum amândoi s-ar găsi împreună într-o odaie, dar au stins lumina şi asta-i tot. Nu văd nimic.

Câte zile stai față în față cu dilema asta până când hotărăşti, bun, acum abandonez?

Multă vreme. Ori stau un ceas, două, şi nu fac nimic. Mă uit pe fereastră. Zmângălesc pe foile de hârtie. Sau mă aşez şi scriu o jumătate de pagină de ciornă şi o rup, fiindcă ştiu că nu-i în regulă, asta nu „portează“. Dar scriu multe asemenea ciorne înainte de a zice: Am terminat, asta nu-i pentru mine. Mă lupt. Nu renunț imediat. Adică renunţ uneori la câte o ciornă, sau la o încercare, dar la fondul problemei nu renunț – nu atât de repede. Despre al doilea loc ți-am povestit deja.

Capitolul despre răstignire. E greu de scris o scenă care a beneficiat de atât de multe prelucrări şi interpretări în literatură, de fapt în toate domeniile artei.

Când am scris asta, mă întrebam: Cum se poate? Cine sunt eu, la urma urmei? În general, cine sunt eu? Să descrii răstignirea e ca şi cum, ca şi cum unui pictor i s-ar spune, ia, pictează un vas cu flori: cum e posibil? Cei mai mari artişti au pictat de-acum un vas cu flori. Sau un apus de soare. Sunt în artă nesfârşit de multe reprezentări ale răstignirii, sunt mii de picturi ale crucificării, şi sunt poveşti, şi sunt romane, şi sunt multe filme, şi bineînțeles, înainte de orice, sunt descrierile răscolitoare din Noul Testament. Şi sunt *Patimile* lui Bach. Şi statuile. Şi este Bulgakov. Şi este Saramago. Poți să-nnebuneşti. Abia când am terminat cartea, m-am dus şi m-am uitat în Saramago, în *Evanghelia după Isus Cristos*, unde răstignirea e la începutul cărții, şi pe o altă foaie, chiar la sfârşitul cărții, şi am cercetat ce-a făcut el acolo. Şi nu mi-e ruşine. Nu împart note, dar nu mi-e ruşine de răstignirea din capitolul 47 al cărții mele.

Şi-atunci când ai făcut pauza cea lungă în scris? După cele două versiuni extinse ale episodului răstignirii? Între ele?

Nu, a fost între ele. Am început, am văzut că treaba nu „portează“, că nu merge, am abandonat-o, şi atunci, în pauza a doua, am scris toate povestirile din *Între prieteni* şi am luat parte împreună cu fiica mea Fania, prof. Fania Oz-Salzberger, la scrierea unei cărţi de eseuri: *Evreii şi cuvintele*. A trecut un an şi jumătate până m-am întors la *Iuda*.

Şi, când te-ai întors, ţi-a fost mai uşor?

Când m-am întors, am înţeles că trebuie să fac un compromis. Că n-o să fie aşa cum aş fi vrut să fie.

Ca redactor, problema compromisului scriitoricesc mă interesează foarte tare. Când intervine hotărârea că trebuie continuat lucrul, că trebuie să te încăpăţânezi, fiindcă undeva se ascunde o soluţie mai bună, şi când trebuie să te opreşti, să faci un compromis şi să continui. Spre binele cărţii, sau chiar spre binele scriitorului.

O să-ţi mai dau un exemplu de compromis în romanul *Iuda*, un moment foarte dificil, la sfârşitul cărţii, când Shmuel se pregăteşte să meargă în bibliotecă, pentru a-şi lua rămas-bun de la Wald şi acesta vine pe neaşteptate la el; Shmuel e încă într-un salon de spital, la Abarbanel, încă şchioapătă puţin. Wald vine la el în cârje. E un episod scurt, mai puţin de o jumătate de pagină, în care Wald îi dă la urmă o sărutare pe frunte. Iată, ăsta e un compromis. Nu voiam ca ei să se despartă în felul ăsta. Voisem ceva mai „tare“ decât asta. Am încercat îndelung, de multe ori. Am mai scris asta o dată, şi încă o dată. Cele mai multe dintre ciorne erau mai lungi decât fragmentul din carte, dar nu erau mai bune. Asta e ceva ce Dostoievski ar fi făcut cu mult mai bine decât mine, despărţirea asta. Şi Cehov. Cu mult mai bine decât mine. De pildă, am vrut grozav de tare să fie acolo şi un pic de umor, în scena asta. Am făcut un compromis.

Mi-am amintit de ceva ce spune William Faulkner, şi anume că, deoarece nici una dintre cărţile pe care le-a scris nu corespunde standardelor lui de calitate, le judecă întrebându-se care dintre ele l-a făcut să sufere cel

mai mult. Ca o mamă care-l iubeşte pe fiul ei devenit infractor mai mult decât pe fiul care a devenit preot. Ce spui tu e fascinant, fiindcă eu îți citesc cartea, şi asta e o scenă fermecătoare, despărțirea lui Shmuel de Wald. Eu n-am acces la versiunile la care te-ai gândit în imaginația ta.

Ştii, Shira, în fiecare carte sunt cel puțin trei cărți: cartea pe care o citeşti, cartea pe care am scris-o eu, şi care trebuie neapărat să fie diferită de cea pe care o citeşti, dar e acolo şi o a treia carte: cartea pe care aş fi scris-o dacă aş fi avut destule puteri. Destule aripi. Cartea asta, a treia, e cea mai bună dintre cele trei. Dar în toată lumea nu e nimeni în afară de mine care să cunoască această a treia carte şi nu-i nimeni în afară de mine care să-i poarte doliul. Una peste alta, mi se pare că mi-a ieşit destul de bine scena asta a despărțirii lui Shmuel de Wald, nu mi-e ruşine de ea, dar dacă ar fi fost acolo chiar şi numai o fărâmă de umor, ar fi fost mai bine. Nu ştiu, poate că sunt şi scriitori, artişti care nu fac niciodată compromisuri. Eu unul nu ştiu, de pildă, dacă Bach a făcut sau nu vreodată compromisuri. Muzica pe care o asculta în imaginația lui şi muzica pe care a scris-o. Ai fost vreodată la Leipzig?

Nu.

Am participat odată la o seară de lectură la Leipzig, iar a doua zi aveam bilet pentru un zbor la nouă dimineața, poate la Frankfurt, nu mai țin minte, la următoarea seară de lectură. Aşa că m-am trezit foarte devreme şi m-am dus la şase şi jumătate dimineața la biserica Sfântul Toma. Afară, în fața bisericii, e o statuie a lui Bach, din bronz, cred, şi el poartă o jachetă cum se purta în secolul al XVII-lea, iar sub jachetă are o vestă, şi un nasture nu e încheiat. Şi mie mi-a plăcut aşa de mult că artistul l-a sculptat cu un nasture neîncheiat.

La mijloc?

Da, la mijloc. Aici. S-ar zice că din neglijență. Nu ştiu dacă a fost sau nu aşa, n-o să ştim niciodată, dar asta mi-a plăcut. Am intrat apoi în biserică, iar acolo e orga la care scria Bach, pe care compunea, şi un lucru m-a izbit imediat: m-a uluit cât de frig era înăuntru. În biserică nu era încălzire, şi pe

vremea lui Bach precis nu exista încălzire. Şi e un spațiu imens, ca într-un frigider. Iar omul şedea acolo ore întregi şi compunea muzică divină. Cum? Acasă nu putea să lucreze. I s-au născut douăzeci de copii de la cele două neveste pe care le-a avut. Nu toți au supraviețuit până la maturitate, dar în casă se afla o mulțime de copii, şi cei mai mulți dintre ei erau încă mici. El mergea să compună muzică la biserică, ceasuri întregi. Cum făcea asta?

Cine încearcă să lucreze, preferă frigul din biserică mulțimii de copii mici de-acasă. Sunt destul de sigură de asta.

Nu ştiu. Avea nevoie de o orgă, nu cred că avea orgă acasă. Am stat acolo un sfert de ceas şi mi-am dat seama că nu-mi mai simt degetele de la picioare şi de la mâini din cauza frigului. E adevărat, nu tot anul e aşa. Poate că în zile foarte, foarte reci rămânea în pat şi nu se ducea să compună. Dar cu toate astea, el mergea acolo la ore la care înăuntru nu se aflau credincioşi. Cunoşti *Scurtă cronică a Annei Magdalena Bach*? A doua nevastă a lui Bach, Anna Magdalena, a scris un fel de jurnal care s-a păstrat, despre viața ei cu Bach. Există şi o ediție ebraică. E o carte absolut mişcătoare… Ei bine, citeşti cartea asta şi o iubeşti teribil, iar dacă n-ai fost feminist până atunci, când termini de citit cartea eşti feminist. Nimic n-o să te ajute. Trebuie să-ți arăt poemul pe care l-a scris Pinhas Sade, şi care se numeşte *Pe marginea Scurtei cronici a Annei Magdalena*. Am să ți-l citesc, e scurt.

Doamnă, aveai cincizeci şi şapte de ani şi erai
o văduvă susținută de comunitate,
Când cu scrisul tău subțire şi îngrijit ai început
să notezi
Scurta cronică despre răposatul tău soț,
Domnul cantor de la biserica Sfântul Toma,
Şi când cineva ți-a spus că, uite, inima a şi uitat
Numele răposatului şi ce a compus el, şi n-o să
şi le mai amintească nimeni,
Ți-ai spus în sinea ta că numai Dumnezeu,
doar el ştie

Dacă aşa va fi, sau dacă nu.
Mult stimată doamnă, un om dintr-o generaţie
depărtată,
De la capătul a două sute de ani şi mai bine,
un om care şade într-o odaie
La miezul unei nopţi de vară, ascultând coralul
„Împodobeşte-te, suflet nepreţuit“
Doreşte să-ţi spună că, uite, numele soţului
tău, răposatul domn cantor,
E slăvit acum de la răsăritul şi până la apusul
soarelui,
Iar pentru că i-ai fost o nevastă bună pe când
trăia
Eu, scumpă doamnă, mâna ţi-o sărut.

Nu e tocmai feminist.

Nu e deloc. Dimpotrivă. Nici cronica nu e feministă. Dar cronica şi poemul ăsta, amândouă aproape că îi cer cititorului, mie, să fie feminist. Pentru că poetul se osteneşte să-i mulţumească doamnei Bach numai şi numai pentru măreţia soţului ei şi pentru că a fost gata să-i fie scutier. Şi fiindcă felul în care Anna Magdalena se diminuează pe sine în cronica ei e şi el o interiorizare cutremurătoare a unui rău social străvechi. Cum am ajuns să vorbim despre asta? A, spuneam cât de frig era în biserica Sfântului Toma, şi ziceam că e posibil să fie pe lume artişti cărora le iese aşa cum au vrut, care nu fac compromisuri. M-am gândit la Bach, poate că el n-a făcut compromisuri. De unde să ştiu? Dar eu, eu ştiu că fără să faci compromisuri nu se poate termina nici o lucrare. Nici o lucrare. Şi ştii asta şi dumneata.

Fără nici o îndoială.

Dar aşa e în orice domeniu? Se crede îndeobşte despre „compromis“ că e o vorbă de ocară. Mai cu seamă tinerii idealişti, plini de entuziasm consideră că un compromis e ceva viclean, îndoielnic, o slăbiciune, lipsă de onestitate, oportunism. Nu şi după părerea mea. După mine, cuvântul

compromis e sinonim cu viața. Iar contrariul compromisului e fanatism şi moarte.

Şi în literatură. Nu numai în politică.

În tot şi în toate. În tot şi în toate. Nu-mi răstălmăci gândul. Când spun compromis nu spun: întoarce şi obrazul celălalt. Nu spun: anulează-te, anulează-te faţă de perechea ta, sau în faţa copilului tău, sau în faţa părinţilor tăi, sau în faţa vecinilor. Eu spun: încearcă să dibui, poate că e ceva, la o treime de drum, sau la două treimi, sau la jumătate de drum. Aşa e şi atunci când lucrezi. Nu ţi-a ieşit cum ai vrut? Străduieşte-te să faci un compromis cât de înalt posibil, târguieşte-te. Aşa cum făcea Levi Eshkol[4]. Ştii ce-a spus el odată despre compromis Eshkol ăsta? A rostit o propoziţie minunată. A spus cam aşa: Toţi râd de mine, că sunt un om al compromisurilor, şi eu sunt într-adevăr un om al compromisurilor. Dacă nu mi se dă ce vreau, fac un compromis. Şi dacă asta nu-i suficient, mai fac un compromis. Şi dacă nici asta nu-i de-ajuns, fac un al treilea compromis – până când obţin ce-am vrut.

4. Levi Eshkol, pe numele său adevărat Levi Yitzhak Shkolnik (1895–1969), om de stat israelian, cel de-al treilea prim-ministu al ţării (1963–1969); a fost unul dintre întemeietorii Partidului Muncii.

Minunat. Mai cu seamă în legătură cu ciornele.

Eu înţeleg la ce se referea. Cred că înţeleg. Când începea tratativele, el solicita un preţ mult, mult mai mare decât cel pe care spera într-adevăr să-l obţină. Pe urmă făcea compromis după compromis, până când obţinea aproximativ ceea ce voise din capul locului. Eu cred că el la asta se referea, dar nu ştiu sigur.

Assaf Inbari are un articol care-mi place foarte mult şi care se cheamă „Să binecuvântezi lucrul încheiat“. În articolul ăsta el scrie că încheierea unei creaţii şi despărţirea de ea sunt decizia creatoare cea mai importantă, care e şi cea mai grea – din cauza compromisului despre care vorbeam, din cauza tentaţiei de a continua şi de a cizela la nesfârşit. Tu când ştii că ai terminat de scris o carte?

Când nu mai pot s-o privesc. Şi predau manuscrisul redactorului sau

redactoarei. Atunci, desigur, ştiu că nu e lucrul cel mai bun pe care l-am scris în viaţa mea. Continui să port doliul celei de-a treia cărţi, cea pe care n-am izbutit s-o scriu, copilul care nu s-a născut. Dar simt că e lucrul cel mai bun pe care-l puteam scrie în momentul respectiv. Asta e pentru mine un fel de mantra: „E lucrul cel mai bun pe care-l puteam face în acest moment. Am făcut ce-am putut, voi face lucruri mai bune în viitor – cine ştie? Dar pentru moment e lucrul cel mai bun pe care puteam să-l fac.“ Ăsta nu e un alibi, o ştiu, nu se poate merge cu asta la poliţie sau la critici, dar pe mine mă linişteşte. „Momentan nu pot face mai mult.“

Când scriu, undeva în adâncul inimii ştiu că textul nu va ieşi aşa cum îl văd şi îl aud. Ştiu dinainte. Poate din experienţă. Nu poate ieşi exact aşa cum am vrut să iasă. Dar ce a ieşit oare exact cum am vrut? Călătorim pentru prima oară în străinătate. Ce emoţie, ce furtună sufletească, ce tensiune, nu dormi o noapte întreagă, ce-o să fie dacă nu ne trezim la timp, ce-o să fie dacă deşteptătorul n-o să sune, şi când ne întoarcem ştim că a fost o experienţă frumoasă, şi plină de trăiri, şi bogată, dar n-a fost coborârea Domnului pe vârful Muntelui Sinai.

Mai cu seamă pentru că ne-am luat acolo şi pe noi înşine.

Da. Ai spus un lucru minunat. Exact. Şi faptul că ne-am luat pe noi înşine, dar şi faptul că ce-am avut în cap, ca întotdeauna, era puţin mai mult. Fiindcă ni s-a povestit, fiindcă am citit, fiindcă am visat, fiindcă am sperat, aveam în cap ceva mai mult.

După părerea mea, aceste două lucruri sunt legate între ele.

Da, ai dreptate.

Sunt lucruri în viaţa ta în privinţa cărora nu faci compromisuri? În privinţa cărora nu crezi în compromis?

Da. Sunt câteva asemenea lucruri, dar nu sunt sigur că vreau să le împărtăşesc aici. Pot, bunăoară, să-ţi spun că niciodată în viaţă, niciodată n-am luat de la nici un editor un avans pentru vreo carte. Nici chiar atunci când am plecat de la Hulda fără un sfanţ şi aveam patruzeci şi şapte de ani. N-aveam nimic, şi atunci editura *Am Oved* mi-a propus pe neaşteptate un

avans pentru cartea următoare, iar eu am refuzat. Pentru că un avans te leagă în mod inevitabil de o anumită dată. Ăsta, de pildă, e un lucru în privința căruia n-am făcut niciodată vreun compromis. Pe mine mă sperie teribil când apare un termen de predare. Faptul că trebuie să închei lucrarea mă paralizează. Când eram student mi se părea un lucru îngrozitor, tensiunea asta, dacă nu termin lucrarea până mâine, până poimâine. Lucrările din perioada studenției au fost ultimele cu termen de predare, ca un acoperiş care stă să-ți cadă în cap, şi chiar încep să cadă din el, peste tine, bucăți de tencuială.

Mi-ai spus că sunt cărți sau povestiri pe care le începi şi pe care apoi le laşi baltă. Asta se întâmplă pentru că ele nu reuşesc să se apropie de acea a treia carte despre care vorbeai? Sau pur şi simplu nu-ți plac? Sunt tot felul de motive?

Aşa e, Shira. Eu an de an muncesc din greu. Cândva lucram multe ore pe zi, acum doar trei-patru ore dimineața, dar lucrez zi de zi. Adică nu scriu în valuri de inspirație, ca şi cum deodată muza s-a pogorât asupra mea, am stat şi-am scris o carte, iar după câțiva ani muza a dispărut, şi eu am alergat repede să văd un psiholog, să-i spun că mă simt blocat şi că nu mai pot să scriu. Nu mi s-a întâmplat aşa ceva. Nici psiholog, şi nici blocaj. Sunt lucruri străine de mine. Eu scriu tot timpul. Dar, de-a lungul zecilor de ani de când scriu, am avut cu mult mai multe avorturi spontane decât naşteri. Când se întâmplă asta? Când am un semn că trebuie să renunț? Dacă scriu, şi tot scriu, şi tot scriu, şi se adună multe pagini, şi personajele fac tot timpul ceea ce vreau eu. Adică pruncul nu începe să-mi dea lovituri dinăuntru, din burtă. Atunci înțeleg că el nu trăieşte. Dacă e atât de uşor de modelat, ca plastilina – intră, ieşi, şezi, băgați-vă în pat, faceți dragoste – e semn că undeva ceva e în neregulă. Şi când e în regulă? Când ştiu că fătul trăieşte? Când începe să mi se opună. Când scriam *Soțul meu, Michael* şi Hanna m-a atras spre o scenă care nu i se potrivea, iar eu i-am spus: Regret, eu asta nu scriu, asta nu se potriveşte cu caracterul tău, şi ea mi-a răspuns, în plin scris: Taci şi scrie. N-o să-mi spui tu mie ce se potriveşte cu personajul meu şi ce nu. Eu îi spun: Nu, te rog să mă ierți, tu eşti eroina mea, nu eu sunt eroul tău, tu lucrezi pentru mine, nu eu pentru tine. Şi ea

îmi spune: Dă-mi pace, nu te înstăpâni pe mine, lasă-mă să trăiesc şi nu mă deranja. Eu hotărăsc cine sunt, ce fac şi ce nu. Şi eu îi răspund: Regret, eu asta nu scriu, şi dacă nu-ți place, du-te la alt scriitor, du-te la o scriitoare, nu-mi da mie ordine. E cartea mea, nu a ta. Şi aşa Hanna asta se încăpățânează, şi mă încăpățânez şi eu, şi atunci ştiu că povestea trăieşte. Dar dacă scriu o lună, două, odată chiar mai mult, şi personajele sunt prea ascultătoare, înțeleg că pruncul nu trăieşte, că trebuie să arunc totul. Că trebuie să intru într-o sarcină nouă.

Ai dat vreodată deoparte ceva la care ai lucrat ani de zile?

Da. Doi ani.

Vai de mine!

N-am dat deoparte, am distrus. Eu nu pun la arhivă. Rup bucățele mici de tot, le arunc în closet, trag apa. Fiindcă eu nu pot să fac foc în casă. Şi să le arunc la coş mă tem, poate c-o să zboare nişte pagini, cineva o să le găsească, şi nu vreau.

Când s-a întâmplat asta?

Între accidentul de circulație pe care l-am suferit în ’76 şi *Odihnă desăvârşită*, care a apărut în ’82 sau ’83. Aveam atunci o carte la care lucrasem doi ani, şi n-a ieşit nimic. Am scris în loc de asta o mică poveste pentru copii, *Sumki*.

Crezi că ți s-ar mai putea întâmpla şi azi aşa ceva? Să lucrezi doi ani la un text şi apoi să te desparți de el? Sau ai identifica problema mai devreme?

Sper că aş identifica problema mai devreme. Nu m-aş lupta doi ani. Astăzi sunt mai zgârcit cu timpul. Nu ştiu cât mi-a mai rămas. Nu se poate şti. Nu ştiu dacă ceea ce îți spun acum e adevărat, dar aşa mi se pare în momentul ăsta: cunoşti desenele animate cu Mickey Mouse, sau Tom şi Jerry, în care motanul păşeşte, păşeşte, merge, ajunge la o prăpastie şi continuă să înainteze, şi abia după câtva timp cade, fiindcă la început pur şi simplu nu-şi dă seama că el se află în prăpastie? Când am început să scriu,

eram ca motanul ăsta, pur şi simplu nu ştiam ce fac, în ce mă băgasem. Astăzi am mult mai puţin curaj decât aveam pe vremea când îmi scriam primele povestiri. Chiar şi *Soţul meu, Michael* – nu ştiu dacă aş îndrăzni astăzi să scriu o asemenea carte.

Şi ce ai în loc de cutezanţă?

Răbdare.

Uneori

Hai să vorbim despre bărbaţi şi femei. Lumea s-a schimbat foarte mult, în cursul vieţii tale, în ce priveşte relaţiile şi raporturile de forţă dintre femei şi bărbaţi. În ultimii ani se pare că schimbarea asta a fost grăbită şi împinsă la extrem.

Când eram eu copil, femeile tăceau atunci când vorbeau bărbaţii. Ici-colo femeile rosteau uneori câte-un cuvânt. Nu mai mult. Femeile serveau ceaiul, aveau grijă să fie destule prăjiturele pe platou, destule fructe pe masă. În casa unchiului Yosef, mătuşa Tzipora aproape că nu şedea niciodată la masă. Stătea întotdeauna încinsă cu un şorţ alb, mititel, puţin în spatele scaunului lui, în diagonală, şi se uita dacă nu-i lipseşte ceva cuiva. Dacă unchiul Yosef i-o cerea, ea se ducea şi aducea o carte sau un document de pe masa lui de lucru, din camera alăturată. La noi în casă, mama şedea totuşi la masă. Uneori şi vorbea: puţin, două-trei propoziţii. Alte femei nu vorbeau. Dacă era totuşi vreo femeie care vorbea, lucrul ăsta i se reproşa: De ce vorbeşte asta atât de mult? De ce deranjează? De ce se amestecă? Cu excepţia cazurilor în care se vorbea despre creşterea copiilor, atunci da. Despre boli, da, pentru că ele se pricepeau la asta mai bine decât bărbaţii. Nu numai la bolile lor, ci şi la bolile copiilor. Despre asta vorbeau femeile. Şi despre preţuri. Dar dacă se vorbea, de pildă, despre Nietzsche, sau dacă se vorbea, de pildă, despre Cartea albă şi despre Mandatul Britanic, era limpede că femeile puteau să-şi exprime acordul cu unul dintre participanţii la discuţie, în general cu soţii lor, şi ele puteau chiar să pună uneori câte-o întrebare, dar nu mai mult de-atât. Şi asta nu numai în casa noastră, aşa era în toate locurile pe care mi le amintesc: la Ierusalim, în casele cunoştinţelor noastre din Tel Aviv, peste tot.

Şi când ai ajuns în kibbutz?

La Hulda era cu totul altfel, la Hulda femeile vorbeau în adunări, şi uneori vorbeau într-un mod foarte asertiv.

Şi asta te-a surprins când ai ajuns acolo ca băiat tânăr?

La prima privire, lucrul ăsta m-a fermecat. În clasa mea, fetele vorbeau, şi când şedeam pe iarbă, fetele vorbeau, şi încă cum! Dar asta, mai târziu mi-am dat seama, nu era în regulă. Toată treaba asta nu era în regulă: toată egalitatea asta între sexe la kibbutz era cu totul strâmbă. În fond, „eliberarea femeii“, aşa cum se întâmpla în kibbutz în urmă cu optzeci de ani, părea să le fi spus femeilor: „Dacă ai să te îmbraci ca un bărbat, şi ai să te porţi ca un bărbat, şi ai să munceşti cot la cot cu un bărbat, atunci noi o să te primim ca pe una dintre noi şi o să ne fii egală în drepturi“. Dar asta înseamnă: nu ruj de buze, nu ciorapi de nylon, nu cosmeticale, nici un fel de semnale senzuale. Dacă vei renunța la tot ce în lumea dinafară e considerat „feminin“ sau „senzual“ şi, pe scurt, dacă ai să te transformi într-un bărbat, atunci vei fi acceptată ca egală în drepturi. Exact ca evreul din Polonia care a venit în Germania în urmă cu o sută de ani şi căruia i s-a spus: Leapădă-te de accent, îmbracă-te ca noi, poartă-te ca un neamț, arată ca un neamț, şi atunci poate o să te acceptăm ca pe unul dintre noi. La kibbutz li se cerea femeilor să se lepede de toate clişeele feminității. Folosesc cuvântul „clişee“, fiindcă, după părerea mea, astea nu sunt în mod obligatoriu componente ale feminității. Lucrurile la care li se cerea să renunțe nu sunt lucruri pe care, în lumea mea lăuntrică, le văd ca însemnând feminitate. O parte – da, o parte – nu. Însă astea erau atunci, iar într-o anumită măsură sunt şi astăzi, clişeele feminității: ruj de buze, ciorapi de nylon, pantofi cu toc, bijuterii. Însă, în acelaşi timp, bărbaților din kibbutz nici prin cap nu le trecea să renunțe la vreunul dintre clişeele bărbăției. De pildă, cine voia să-şi lase mustață îşi lăsa mustață, şi nimănui nu-i trecea prin cap să-i spună: „La noi nu e voie să-ți laşi mustață“. Trebuie spus, spre lauda bărbaților acelora, că dacă, din întâmplare, una dintre femei avea puțină mustață, ei nu spuneau nimic. Tăceau. Şi ce s-a întâmplat a fost că femeile s-au îmbrăcat ca bărbații, purtau haine de lucru albastre, pantaloni largi şi cămăşi Ata, care se încheie în față, şi umblau în încălțări bărbăteşti grele, şi atunci bărbații erau dispuşi să le accepte chiar şi la secretariat, la adunări, în

comisii, oriunde. Dar uneori, între ei, în conversaţiile lor exclusiv masculine, i-am auzit pe bărbaţii aceştia bombănind că femeile lor nu erau destul de feminine, şi nici destul de senzuale. N-am auzit niciodată un bărbat spunând aşa ceva unei femei.

La Hulda era o femeie de care mă simţeam apropiat, mai în vârstă, dintre întemeietorii kibbutzului, care către sfârşitul vieţii, când era de-acum foarte bolnavă, mi-a spus: „Dacă ar trebui să-mi trăiesc viaţa încă o dată, aş renunţa la comitete, şi la şedinţe, şi la funcţiile publice, şi aş ţine în casă un pian, şi aş pofti musafiri, şi aş organiza la mine acasă serate muzicale, şi aş găti, şi aş picta, şi aş primi oaspeţi“. Iar eu i-am zis: „Spune-mi, de ce crezi că nu se poate şi una, şi alta?“ Nu mi-a zis nimic. În loc să-mi răspundă, a izbucnit deodată în hohote de plâns: nu-i trecuse prin cap că asta nu era o situaţie de tipul „sau-sau“. N-am să uit niciodată acest plânset al ei. Niciodată. Dar astăzi şi asta începe să se schimbe, în câteva locuri în lume. Nu s-a schimbat încă prea mult, dar se schimbă.

Când mă uit la vecinii mei de la Arad, sau chiar la vecinii mei de acum, de la Tel Aviv, cupluri mai tinere decât mine şi decât Nili cu zeci de ani, văd că lucrurile stau puţin altfel. De pildă, acum văd taţi înfăşând prunci. Eu eram, pe cât se pare, singurul bărbat din Hulda care schimba cu regularitate scutecele copiilor lui. Şi nu vorbesc despre lucruri întâmplate în urmă cu un milion de ani. Vorbesc despre cum era viaţa acum cincizeci de ani. Eram singurul din Hulda care nu se jena să stea lângă funiile de atârnat rufe şi să pună hainele la uscat. Luam în saci rufele spălate, încă umede, de la spălătoria kibbutzului şi le întindeam la uscat. Şi alţi bărbaţi făceau asta câteodată, dar numai dacă nevestele lor erau bolnave sau dacă erau plecate la Seminar, pentru că femeile aveau voie să meargă la seminare. Dar când nevasta era acasă? Nici vorbă. De ce să nu pună singură rufele la uscat? Ei reparau ce se strica în casă. Trebuia schimbat un bec, bărbaţii schimbau un bec, tocmai asta eu nu mă prea pricepeam să fac. Lucrul ăsta precis nu s-a schimbat în Bnei Brak sau în Mea Shearim. Sau poate că totuşi s-a schimbat şi nu ştiu eu. Poate că şi acolo sunt schimbări în curs de desfăşurare, pe sub radar. Dar asta produce şi efecte dureroase. De pildă, degajarea unei mase uriaşe de furie împotriva întregii stirpe masculine. Poate că e o furie care s-a acumulat de-a lungul generaţiilor. Furie şi umilinţă. Câteodată furia şi

umilința se concretizează într-un impuls ideologic misionar, ici-colo chiar într-un impuls fanatic, ici-colo având chiar o nuanță de bucurie a răzbunării. Simone de Beauvoir şi alte femei au susținut că nu e absolut nici o deosebire, în nici o privință, între bărbați şi femei. Sau că trebuie ştearsă, răzuită orice deosebire între bărbat şi femeie. Şi aici mă opresc, nu pot merge cu gândul până la capăt, fiindcă, după umila mea părere, o diferență există.

Sunt curente întregi în feminism, curente care subliniază tocmai deosebirea dintre bărbați şi femei, dar văd în această deosebire o sursă de putere, şi nu de inferioritate. Ce ai de spus despre deosebirea asta?

La fel ca bunicul meu, nu ştiu, eu nu pot s-o definesc, dar o deosebire există. Ştiu că ea există. Ştiu din experiența mea de viață. Ştiu asta ca soț, ştiu asta ca tată de fete, ştiu asta ca amant, ştiu că o deosebire este. Ştiu, am şi scris pe alocuri despre asta în *Poveste despre dragoste şi întuneric*. Ştiu de pildă că sexualitatea unei femei – în general, acum fac o generalizare, şi generalizările fac întotdeauna rău – sexualitatea unei femei e, după mine, incomparabil mai bogată şi mai complexă decât sexualitatea unui bărbat. Deosebirea dintre sexualitatea unui bărbat şi sexualitatea unei femei e poate, cu aproximație, ca deosebirea dintre o tobă şi o vioară. După părerea mea, cât se poate de subiectivă, sexualitatea unei femei este în avantaj din punctul de vedere al rafinamentului şi al perfecțiunii: e mai uşor să satisfaci un bărbat decât să satisfaci o femeie. Aşa e. De unde ştiu? Doar n-am fost niciodată femeie. Eu privesc. Poate că sunt şi game de sensibilitate şi câmpuri de vulnerabilitate puțin diferite între femei şi bărbați. Dar n-am să afirm niciodată că femeile sunt mai vulnerabile decât bărbații.

Asta nu-i adevărat.

Nu, nu e. E pur şi simplu neadevărat. Dar mi se pare că acele câmpuri de vulnerabilitate sunt, poate, uşor diferite. Unde se deosebesc ele? Nu sunt sigur. Dar tu ştii mai multe decât mine. Însă asta e, de pildă, una dintre deosebiri. Tot ce am spus acum trebuie luat *cum grano salis*. Pentru că sunt milioane de femei la care ce am spus acum nu se referă nicidecum, şi sunt milioane de bărbați la care ce am spus nu se referă câtuşi de puțin, şi sunt în

lumea asta milioane de oameni a căror identitate nu e nici masculină, nici feminină.

Eu cred că atunci când praful mişcărilor militante, al mâniei care s-a acumulat de-a lungul multor generaţii, praful beţiei eliberării, poate şi o oarecare dorinţă de răzbunare, când praful ăsta se va aşeza, atunci şi femeile, şi bărbaţii vor putea, poate, să privească lucrurile astea cu mai multă luciditate decât le privesc astăzi. Eu nu voi apuca să mai văd aşa ceva, dar copiii şi nepoţii mei nădăjduiesc să poată. Nu înseamnă că n-are să fie complicat, aşa ceva are să fie întotdeauna ceva complicat, şi peste o mie de ani are să fie la fel. Aşa e chestiunea asta. Poate sunt chiar puţin bucuros că e complicat.

E limpede că momentul acesta complicat îţi asigură ţie pâinea. Adică, în mare măsură, tu de fapt scrii despre asta, despre lucrul acesta complicat.

Asta nu-mi asigură numai pâinea. Asta îmi îmbogăţeşte viaţa, asta mi-a îmbogăţit viaţa, şi eu sper că asta va îmbogăţi şi viaţa nepoţilor şi a strănepoţilor mei, că şi viaţa lor va fi plină de curiozitate în toate domeniile şi faţă de toate nuanţele sexualităţii umane. Şi poate că începe de-acum să se clarifice faptul că se poate pune capăt răului şi că se poate institui o dreptate erotică şi fără să conteşti, din motive de mânie, chestiunea însăşi a existenţei deosebirilor dintre sexe. Poate că peste câţiva ani se va instala un calm relativ, care să ne permită tuturor să acceptăm ideea că poate să existe o justiţie între sexe, şi o egalitate între sexe, şi respect reciproc, chiar şi fără a contesta cu totul orice deosebire. Şi nu doar să acceptăm ideea asta, dar chiar şi să ne bucurăm de ea. Când Simone de Beauvoir ne învăţa că feminitatea e un construct social, programare, spălare a creierului, ea avea multă dreptate la un anumit nivel. Un nivel vital, un nivel de discriminare, de nedreptăţire şi de rău. Dar, la un alt nivel, ea n-avea deloc dreptate. Aşa mi se pare mie. Mi se pare că feminitatea nu e numai un prefabricat, o prejudecată, rezultatul unei îndoctrinări, iar masculinitatea nu e numai un prefabricat, o prejudecată, rezultatul unei îndoctrinări. Tatăl Hannei Gonen, din *Soţul meu, Michael*, vorbea uneori ca şi cum „existenţa celor două sexe diferite e o anormalitate, iar oamenii sunt datori să facă toate eforturile pentru a îndrepta lucrurile“. Dar eu cred că virilitatea, feminitatea şi tot

restul fascinantului spectru nu sunt în mod necesar catastrofe. Ele pot să fie un dar.

Ai povestit despre împărțirea rolurilor între bărbați şi femei în anii copilăriei tale. Dar modelul pe care l-ai avut acasă nu urma întocmai acest tipar. În Poveste despre dragoste şi întuneric *ai scris că mama ta nu numai că şedea împreună cu bărbații, ci şi, după cum descrii atât de frumos, deşi nu vorbea mult, o propoziție rostită de ea din când în când putea să abată cu totul conversația de pe făgaşul ei.*

Asta se întâmpla pentru că ea era un om profund, şi era şi deosebit de carismatică. Bărbații aveau reacții puternice la aproape fiecare lucru pe care îl spunea ea. Avea puterea asta. E ceva rar. Eu am întâlnit o capacitate asemănătoare doar la trei-patru oameni în viața mea, nu mai mulți. Avea mult, mult mai multe de spus decât majoritatea oamenilor, bărbați şi femei, dar ea vorbea puțin. Pe de o parte, poate că nu voia să vorbească mult – nu-i plăcea să vorbească decât puțin, şi întotdeauna pe scurt – şi, pe de altă parte, poate că astea erau regulile, că aşa era lumea? Nu ştiu. Mai avea şi puterea să-i facă pe bărbați să-şi dorească din răsputeri, dar chiar din răsputeri, să o mulțumească, să fie mulțumită de ei. Cum anume făcea asta, nu ştiu.

Ai crescut într-o lume săracă şi foarte închisă din punct de vedere erotic.

Eu am crescut într-o lume fără femei. Femeia care m-a născut, pe care am iubit-o atât de mult, care ne-a părăsit când eu aveam doisprezece ani şi jumătate, femeia aceea s-a depărtat încetul cu încetul, cu mult înainte de a se sinucide. Ceea ce mi-a lăsat ea cu privire la femei e poate un fel de senzație cețoasă şi confuză a faptului că o femeie e ceva fragil şi vulnerabil, ceva ce trebuie atins cu mai multă prudență decât un vas de sticlă, şi că o femeie e ceva făcut din vise, din doruri, din sensibilitate şi din durere. Asta nu-i o moştenire bună. Nu asta e calea potrivită pentru un băiat tânăr să ia notă de lumea feminină. Dar, pe când eram copil, şi chiar şi după ce am devenit adolescent, nu ştiam că această cale nu e bună. Era ca şi cum de orice femeie din lumea asta ar fi fost lipită o etichetă invizibilă: „Atenție, fragil“. N-aveam surori, eram copil unic. Verii mei erau toți băieți, şi pe lângă asta am fost trimis şi la o şcoală religioasă pentru băieți, Tachkemoni, care era din acelaşi soi cu infernurile catolice descrise de James Joyce în

Portret al artistului la tinereţe şi în *Oameni din Dublin*. Toată copilăria mea am ştiut despre fete infinit mai puţin decât ştiam, de pildă, despre indieni.

Amuzant.

Te amuză pe tine. Pe mine nu mă amuză chiar deloc. Despre indieni citisem la nesfârşit şi văzusem o mulţime de filme. Erau Fenimore Cooper, Mayne Reid, erau westernuri. Ştiam. Erau acolo tot felul de nerozii rasiste, dar aveam sentimentul că ştiu. Despre fete – nici măcar puţinul ăsta falsificat nu-l ştiam. Nimic. Nu aveam ce citi despre ele, şi ceea ce putea fi citit poate a fost norocul meu că n-am citit. Când am început, pe la doisprezece ani plus-minus, să citesc pe ascuns broşuri pe care trebuia să le ascund sub saltea, bine-ar fi fost să nu le fi citit. Nu numai că ele nu m-au ajutat să-mi lichidez ignoranţa, ba chiar mi-au dublat ignoranţa şi prejudecăţile. Ce se putea învăţa despre fete din broşurile acelea grosolane era aproximativ la fel cu ce se poate învăţa despre evrei din manualele Hamas. Broşurile acelea erau alcătuite dintr-un amestec de misoginism, de dispreţ, batjocură şi de reificare. Şi mai era ceva: Şcoala Tachkemoni funcţiona într-o clădire străveche de piatră, care se afla acolo încă de pe vremea turcilor. Zidurile erau groase de doi metri. Ăsta a fost un avantaj în timpul blocadei Ierusalimului, în timpul bombardamentelor, şi mai ţineau şi răcoare vara. Dar toată clădirea asta greoaie, cu cei doi metri de ziduri ai ei, toată ziua, de dimineaţă până seara, fără întrerupere, trepida de înflăcărarea hormonilor. Trei-patru sute de băieţi la vârsta maturizării, douăzeci de profesori şi, în toată clădirea, în tot complexul, o singură femeie, o eroină, infirmiera şcolii, despre care am vorbit deja în *Poveste despre dragoste şi întuneric*, şi n-am să mă întorc la asta. Ne căţăram în recreaţii pe zidurile şcolii, ca să cercetăm Şcoala de fete Lemel, din faţa cinematografului Edison, să vedem cum trăiesc extratereştrii, ce se află acolo. Şi când am descoperit, am fost uluiţi să vedem că şi acolo era o cişmea în curte, exact ca la noi, că şi acolo se juca în recreaţii de-a v-aţi ascunselea şi de-a prinselea, exact ca la noi. Era absolut uluitor. Aproape de neconceput: existau fiinţe vii şi pe planeta aceea, şi poate chiar fiinţe inteligente.

Şi atunci a apărut pixul. Pixul, vreau să-ţi povestesc, a fost capitolul întâi în educaţia mea sexuală: partea superioară a pixului era transparentă, cred

că marfa fusese introdusă ilegal în țară de nişte marinari. Ei vindeau pixurile cu o liră, iar la noi era un copil, n-am să-i spun numele, fiindcă el încă trăieşte, un copil care cumpărase un asemenea pix, şi îl închiria băieților pe câte un minut. Lira şi-a recâştigat-o de zece ori în două-trei săptămâni, fiindcă se făcea coadă la el. Când țineam pixul cu vârful în jos, se vedea o fată blondă, frumoasă, cu sâni mari, îmbrăcată în echipament de tenis şi ținând în mână o rachetă. Dar, dacă răsuceai pixul, vedeai aceeaşi fată complet goală. Fără nimic pe ea. Şi noi stăteam la coadă, şi o erecție disperată începea cu mult înainte să ne vină rândul să primim pentru un minut pixul acela. Şi ăsta a fost începutul educației mele sexuale, pixul ăsta.

Pe lângă toate astea, aveam şi o problemă serioasă cu pixul, o problemă de mecanică, fiindcă în pix se vedeau sâni mari şi sfârcuri fermecătoare. Pe atunci încă nu exista cuvântul acesta dezgustător, țâțe, se vedeau sâni mari, sfârcuri fermecătoare, triunghiul negru apărea, dar nu se vedea despicătura. Şi eu mă chinuiam, deoarece îmi spuneam, sau poate că asta mi se prezentase incorect într-o prelegere a infirmierei din şcoală, fie toată mecanica explicată era incorectă, fie desenul era incorect. Ceva nu era în regulă. Nu-ți poți închipui cât de tare îl preocupa întrebarea asta pe micul Arhimede care nu pricepuse ingineria chestiunii. Ceva în ingineria asta era complet aiurea. Ceva ce a rămas nerezolvat pentru mine foarte multă vreme.

Am să-ți spun acum un lucru grav. Nu numai eu, noi toți, toți băieții de la Tachkemoni, eram plini de ură, ofensă şi amărăciune față de întreaga stirpe femeiască. De ce? Fiindcă fetele au ceva, ştiam că fetele au ceva ce noi vrem atât de mult să vedem, şi ele nu ne arată niciodată. Lor ce le pasă? De ce? Nişte zgârcite, n-au deloc milă, n-au deloc inimă. Eu le invidiam atât de tare, atât de tare: o fată poate să stea în fața oglinzii, să se privească oricât pofteşte, ea nu trebuie să plătească pentru pixul ăsta, ea pur şi simplu poate să vadă toate farmecele astea oricând i se năzare. Dar ea nu e dispusă să împărtăşească privilegiul cu noi. Dacă ar fi deschis în fața noastră porțile raiului, doar atât, nu mai mult, ne-ar fi făcut fericiți pe vecie, aşa se arătau lucrurile la cinematograful Edison. În filme nu se vedea cum fac ele asta, dar la sfârşitul fiecărui film se făceau aluzii că, atunci când ele deschid porțile raiului, începe fericirea veşnică. De ce se zgârcesc? De ce sunt egoiste? Le uram. Poate că asta era ca ura cerşetorilor față de nababi sau a

vagabonzilor faţă de cei care au o casă. Mă gândeam: Ce, dacă o fată mi-ar fi cerut să scriu în locul ei o compunere, n-aş fi scris pentru ea o compunere? Dacă mi-ar fi cerut să mă caţăr, riscându-mi viaţa, într-un copac înalt, să-i dau jos vreo haină care a căzut de pe balcon, de la etajul trei, nu m-aş fi cățărat? Mi-aş fi pus viața în pericol şi i-aş fi dat haina jos. Dacă o fată mi-ar fi spus să omor pentru ea câţiva capi ai Mafiei, n-aş fi omorât pentru ea toată Mafia? Sau indieni? I-aş fi omorât fără să clipesc. De ce ele nu sunt dispuse să facă ceva de dragul nostru, deşi noi suntem gata să facem orice de dragul lor? Ele deţin toate cheile fericirii, nouă nu ne dau nici măcar o firimitură.

Verbul „dau“ scoate la vedere o strâmbătate profundă şi înrădăcinată, poate una dintre strâmbătăţile cele mai vechi din lume. Recunosc, nu-mi face plăcere, dar recunosc că până în ziua de azi eu nu sunt cu totul dezbărat de credința asta profundă, că toate cheile dorinței se află întotdeauna în mâinile femeii. Şi femeia e singura care hotărăşte – iar asta e o expresie învechită care mie îmi place foarte mult – să-mi acorde sau nu din favorurile ei.

E într-adevăr o expresie frumoasă, dar se poate obiecta că e, de fapt, echivalentul lui „dă“ în limbaj festiv.

Aşa e, într-adevăr. Şi cu asta am crescut. Cu „dă, nu dă“. Anii m-au învățat câteva lucruri. De pildă, când eram copil mi s-a povestit că dacă ea „nu dă“, asta arată numai că are o inimă rea, şi că e zgârcită, şi e egoistă, şi n-are pic de milă. Dar dacă ea totuşi „dă“, atunci e curvă, paţachină, târfă, e de disprețuit ca una care se află pe treapta cea mai de jos a disprețului. Şi-atunci ce vreau eu în fond de la ea? Asta n-am priceput atunci, a fost nevoie de ani ca să pricep, poate să încerc să mă pun pe mine în locul ei. Nu numai asta, dar, aşa cum eu am crescut înăuntrul unei menghine, poate că şi ele au crescut înăuntrul unui asemenea instrument de tortură, şi poate că al lor era cu mult mai apăsător şi presa mult mai tare decât instrumentul nostru, al băieţilor. Li se spunea: „Ai o comoară prețioasă. Dacă ai s-o iroseşti, n-o să mai ai ce să duci în patul nupţial, nici unul n-o să te mai vrea. Poți într-o clipă să devii marfă cu defect. Îți convine? Nu-ți convine. Dacă-ți iroseşti comoara, în cel mai bun caz o să ți se aranjeze repede ceva, un văduv sau

un bărbat divorţat, bătrân sau nenorocit, cu blenoragie sau lepră. Asta e ceea ce vrei? Orice ar face, tu nu le dai sub nici un motiv.“ În afară de asta, li se mai spunea ceva fetelor din vremea aceea: „Şi dacă o să-ţi pierzi minţile şi o să le dai, o clipă mai târziu vor scuipa pe tine. N-o să mai vrea să te vadă, pentru că valorezi ceva în ochii lor numai atâta vreme cât nu le-ai dat. Aşa stau lucrurile.“

Spre regretul meu, mi se pare că uneori asta nu e cu totul greşit. Dintre toate teoriile false pe care le-ai învăţat, nu sunt sigură că teoria asta e cu totul greşită.

Nimic nu era cu totul greşit. Totul era îndoctrinare – astăzi există pentru asta un termen, toate erau prefabricate. Şi ce ni se făcea nouă, şi ce li se făcea lor – toate erau prefabricate pentru îndoctrinare. Eram ca două triburi diferite, între care duşmănia străveche izvorăşte din ritualuri păgâne, destinate unor idoli. E adevărat că biologicul pune pe umerii fetelor o greutate pe care n-o pune asupra băieţilor, pericolul sarcinii. Prudenţa, complicaţia, preţul – nu numai societatea încarcă preţul, ci şi biologicul. Dar faptul că biologia cuprinde această injustiţie, de unde puteam eu să ştiu? Cine mi-a explicat asta vreodată? Eram un analfabet erotic total. Eram neanderthalian în tot ceea ce priveşte fetele. Sunt sigur că dacă aş fi avut o soră, n-aş fi crescut atât de neanderthalian. Sunt sigur că dacă m-ar fi trimis într-o clasă în care să fi fost şi fete, n-aş fi crescut atât de neanderthalian. Sunt sigur că lucrurile ar fi stat altfel dacă mi s-ar fi întâmplat de două-trei ori de-a lungul tuturor anilor copilăriei mele să stau de vorbă cu o fată, nu neapărat despre sex, nu despre iubirea erotică, nu despre mecanică, ci pur şi simplu să stau de vorbă cu o fată.

Despre indieni.

Despre indieni. Ştii ce, chiar şi să mă joc cu fete de-a hoţii şi vardiştii. Totul ar fi fost altfel. În multe privinţe am crescut pe o insulă izolată, dar domeniul ăsta a fost cel mai usturător pentru că, pe de-o parte, era teroarea brutală a hormonilor flămânzi şi, pe de altă parte, tot ce aveam ca să opun acestei terori era ura, teama, ostilitatea, suspiciunea şi amărăciunea. Nimic. Şi totul se baza pe ignoranţă. Pe deasupra invidiam teribil fetele, fiindcă

eram sigur că pe ele nu le mistuie nimic. Trupul meu devenise un duşman sadic, care abuza de mine zi şi noapte, atât de intens că uneori voiam pur şi simplu să-l omor şi să isprăvim. Dar fetele, ferice de ele, nimic nu le mistuia, nimeni nu le chinuia aşa cum trupul meu mă chinuia şi mă umilea pe mine. Eram un mic idiot, cu totul ignorant. Eram ca într-o carceră, o carceră întunecoasă şi sufocantă. E adevărat, erau şi sentimente cețoase față de fete. Nu față de o fată anume, sau față de alta, ci față de feminitate. În fond, nu era un simțământ real, ci un soi de dor cețos de sentiment. Şi dorul ăsta plutea pe un nor trandafiriu de plăcere, de adorație. Dar sub nici un motiv nu era permis să corelez acest dor cu imaginea femeii din capacul pixului. În incinta şcolii de băieți Tachkemoni era o mică sinagogă. Să mergi de Yom Kippur la sinagogă şi să înfuleci acolo o friptură grasă de porc era mai scuzabil şi mai puțin interzis decât să aduci femeia din capacul pixului pe norul trandafiriu al dorurilor fine, la sentimentul cel nobil.

Dar între voi discutați despre toate astea?

Da, însă erau conversații îngrozitoare. Cuvinte de ură împotriva fetelor, vorbe de batjocură, glume porcoase, dispreț, informații complet deformate, caricaturi groteşti ale relațiilor sexuale, de fapt superstiții, idei preconcepute. Niciodată nu vorbeam între noi despre faptul că ne aflam în mare suferință. Fiindcă nici măcar cuvântul *metzuka* – suferință, ananghie – nu-l înțelegeam. Nu ştiam că eram la ananghie. Nu ştiam cât ne era de rău. Ştiam numai că eram plini de mânie. Eram nişte masculi roşi de ură. Sexualitatea era concepută ca o revărsare de furie asupra creştinilor: nu voiam pur şi simplu „să le regulăm“, ci să le stâlcim mutrele. Nici prin cap nu ne trecea faptul că dacă fetele nu ne „dădeau“ nimic era şi pentru că noi ne aflam în plină vârstă a maturizării, fiind cu toții atât de grețoşi, o turmă excitată de adolescenți în călduri, plini de fantezii în care supuneam, umileam fetele, le pătrundeam, le aranjam, le împungeam. Întregul nostru vocabular legat de sex era alcătuit din zeci de verbe încărcate de violență şi ură. De ce ne-ar fi oferit fetele ceva?

De fapt, ce-ai cunoscut în copilăria ta pare mai aproape de pornografie decât de erotism. Cu toate că asta e o întrebare, bineînțeles, unde trasăm

granița dintre ele?

Granița e mai subțire şi mai greu de trasat decât se crede îndeobşte. Eu nu cred că nuditatea e pornografie. Ce este problematic, după mine? Violența, sadismul, umilirea. Chiar şi jocurile de transformare în obiect, dacă se fac de comun acord, nu sunt după mine ceva rău. Transformarea în obiect poate să fie şi o parte din jocul sexual în acord deplin între participanți. Răul se întrupează în constrângere sau abuz. Am să formulez asta altfel: ce mă sperie este abuzul de toate felurile, inclusiv tendința de a amesteca abuzul cu sexul, în ciuda faptului că uneori linia de demarcație e foarte subțire. Nu mă deranjează ca un copil să vadă pe ecranul computerului, sau pe ecranul televizorului, animale care se acuplează. Asta nu constituie pentru mine o problemă. Generații întregi de copii de la țară din toată lumea au fost obişnuite să vadă împerecheri în curtea gospodăriei, şi chiar în casă, şi nu numai că asta nu le-a dăunat, ci poate, dimpotrivă, poate că asta le-a uşurat foarte mult chinurile maturizării.

Micuța mea Fania, când avea doi ani şi jumătate, poate trei, a întrebat cum se nasc copiii, şi Nili i-a explicat, iar după câteva săptămâni a venit la noi şi ne-a rugat să-i spunem cum se nasc copiii, şi atunci Nili i-a zis: „Păi ți-am explicat deja“, şi Fania a replicat: „Am uitat“. Probabil că asta n-a zguduit-o, şi nu i-a rănit sufletul încă crud. Altminteri poate că n-ar fi uitat şi n-ar mai fi întrebat o dată. Cred, în schimb, că ar fi rănit-o foarte tare s-o vadă pe mama lovindu-l pe tata, sau pe tata lovind-o pe mama. Sau dacă ar fi auzit că tata îi spune mamei sau mama îi spune tatei ceva ce-l face pe celălalt să plângă jignit sau îndurerat. Asta riscă să devină o rană pentru toată viața.

Nu am nici o problemă ca un copil să vadă un membru viril într-un alt organ sexual, cu condiția ca asta să nu implice abuz, constrângere, jignire, acțiune de forță, producere de durere.

E greu de trasat linia asta, aproape imposibil.

Exact. Dar trebuie să încerci s-o trasezi. Nu pot să-ți spun exact unde, nu sunt sigur că eu aş reuşi s-o trasez – de fapt, aş reuşi, dar ea ar fi uşor arbitrară. Când scrie pe şosea: maximum 90 de kilometri pe oră, ce se

întâmplă dacă eu conduc cu 91 sau 92 de kilometri pe oră? E mai periculos? Dacă un profesor de la şcoala în care va ajunge în curând fiul tău o să-i spună că are voie să umble cu nasturele de sus al cămăşii descheiat, dar nu cu patru nasturi descheiaţi – care va fi deosebirea între un nasture sau doi? Doi sau trei? Nu există graniţe care să nu fie arbitrare. Eu cred că trebuie să trasăm o limită undeva, să trasăm graniţa dintre sex şi abuz, sex şi umilire, sex şi exploatare, sex şi înjosire şi jignire. Şi graniţa asta trece, mai mult sau mai puţin, pe linia care se află între consimţământ şi constrângere. E drept că nici linia asta nu e întotdeauna destul de clară. Sau nu întotdeauna izbutim s-o trasăm în practică. Dar n-am o propunere mai bună decât să investim în trasarea liniei şi în definirea ei. Deoarece constrângerea nu începe şi nu se termină cu forţa braţelor. Există un arsenal întreg al constrângerii, există şi şantaj, şi manipulare, şi promisiuni deşarte, şi mită.

Ţi-am povestit că am crescut într-o ambianţă teribil de puritană şi că nu am ştiut cum arată o femeie goală până n-au adus la şcoala Tachkemoni pixul acela, dar nu. Am greşit. Văzusem totuşi o femeie goală, cu mult, mult timp înainte de apariţia pixului: pe când aveam cinci sau şase ani, la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial era lângă noi un lagăr britanic, în care erau ţinuţi prizonieri italieni. Şi noi le aruncam, ca unor maimuţoi în cuşcă, le aruncam italienilor ăstora de dincolo de gardul de sârmă ghimpată bomboane, şi arahide, şi portocale. Şi unul dintre italieni mi-a arătat o poză, n-am să uit asta niciodată, o femeie foarte grasă, îmbrăcată numai în ciorapi şi jartiere, fără nimic altceva. Şi eu am văzut poza asta, şi am luat-o la fugă, şi nici după ani n-am încetat să fug de ea. Păcat. N-ar fi trebuit s-o iau la fugă. De ce am făcut-o? Fiindcă fusesem de-acum stricat. Mi se spuseseră lucruri care n-ar fi trebuit să-mi fie spuse. Şi nu mi se spuseseră lucruri care ar fi trebuit să-mi fie spuse. După părerea mea, Ministerul Educaţiei ar putea să le împartă tuturor copiilor de grădiniţă poze colorate, ilustrând cum arată un bărbat în pielea goală şi cum arată o femeie în pielea goală. Asta n-o să-i rănească. Dimpotrivă. Astea sunt lucruri pe care eu le cred astăzi, mai cu seamă în contextul feminismului militant, şi nu în contextul puritan de odinioară, deşi în fapt extremele astea se întâlnesc uneori. Puritanismul religios tradiţional leagă tot ce ţine de sexualitate de păcatul originar, iar feminismul militant, în manifestările sale extreme, are o predispoziţie de a

sacrifica tot erotismul pe altarul unui ideal diferit oarecare: dreptate, libertate, egalitate. Feminista radicală de la Chicago, Adriana…

Dvorkin.

Da. Care susține că orice pătrundere e un viol. O detest. Simt pur şi simplu ură când mă gândesc la ea. De ce? Ce vrei? Ce ți-am făcut? Nu e după mine cu nimic mai bună decât orice fanatic religios şi decât toți fanaticii revoluționari care văd în orice plăcere o pedeapsă. În loc să urască răul, şi să urască nedreptatea, şi să urască discriminarea, ele urăsc sexul. Urăsc şi iar urăsc sexul. De ce? Ce rău v-a făcut sexul? Am primit un dar minunat, minunat ca lumina, minunat ca marea, minunat ca hrana, chiar mai mult. Ce vreți de la darul ăsta? Iar faptul că sunt oameni care îl infestează? Sunt şi oameni care infestează lumina, sunt oameni care infestează aerul, sunt oameni care infestează marea. Dar ce vreți de la dar? Sunt furios pe ceea ce mi-au băgat în cap pe vremea când eram copil şi pe ceea ce fac în ziua de azi feministe militante şi feminişti militanți, şi pe regulamente politice militante, şi sunt furios pe toți cei care neagă sexul, când vizează de fapt alte lucruri, sau nici măcar nu se gândesc că vizează alte lucruri. Sunt furios nu numai din motive intelectuale, sunt furios mai cu seamă fiindcă ei sporesc suferința lumii. Fiindcă ei sporesc sentimentul de ruşine şi de vinovăție. Sporesc fățărnicia şi anxietatea. Fiindcă ei le refuză oamenilor în viața asta puțină mângâiere. Viața e plină de durere, şi ea se termină întotdeauna foarte rău. Ce-ți pasă ție că sunt în viața asta trei-patru lucruri care fac bine? De ce să le interzici? Sau să le negi? De ce?

Ai vorbit şi la începutul dialogului nostru despre furia femeilor față de bărbați, şi acum revii la tema asta. Dar, după părerea mea, treci prea repede de la revoluție la furia şi la militantismul pe care ea le-a născut, şi care au născut-o, fără să te opreşti asupra faptului că e vorba de o revoluție pozitivă, care trebuia neapărat să aibă loc. Şi da, ca orice revoluție, nu e politicoasă, şi nu e impecabilă. Uneori e exagerată şi uneori e violentă. Pendulul nu ajunge imediat şi cu delicatețe la poziția de echilibru, ci se mişcă energic între extreme. Fiindcă aşa sunt revoluțiile. Şi mi se pare şi că nu iei în considerare faptul că, după mii de

ani de oprimare, şi de violenţă, şi de inegalitate extremă, poate e loc şi pentru câţiva ani de furie.

Eu resimt furia, uneori o încasez drept în faţă, şi mi-e greu s-o suport. Mă şi sperie, şi mă şi jigneşte. Fiindcă, precum orice furie, ea generalizează, nu face distincţii: „voi, bărbaţii“ faţă în faţă cu „noi“. Şi furia asta, şi corectitudinea politică, ce nu o dată îmbracă o formă ridicolă, de nouă mentalitate victoriană: „puneţi ciorapi pe picioarele mesei, că altminteri bărbaţii o să aibă gânduri murdare“. Cu puţin timp în urmă, a apărut în ziare o poveste despre o jurnalistă din Franţa care a depus plângere împotriva redacţiei la care lucra, cu toate că nimeni nu o agresase, nu existase nici o dovadă de hărţuire sexuală cu caracter personal, dar mediul ambiant o incomoda din punct de vedere sexual: bărbaţii atârnau în birourile lor sau pe coridoare poze cu femei goale, sau parţial dezbrăcate, nu ţin minte exact, şi uneori aceşti bărbaţi chiar lăsau să le scape grosolănii. Ea a depus plângere împotriva redacţiei şi a obţinut câştig de cauză, iar eu nu eram sigur că faptul acesta mă făcea fericit. Fiindcă, dacă mergem cu asta un pas mai departe, ce trebuie făcut împotriva unui anturaj în care se spun glume rasiste? De fapt, de ce ar fi asta mai bine? Şi ce-i de făcut cu un mediu în care se spun bancuri militariste? Sau se atârnă imagini de pe câmpuri de măcel? Cu ce ar fi lucrul ăsta mai bun?

Ea nu susţine asta. Şi de când un rău anulează un alt rău? Că veni vorba, nu ţin minte să fi văzut multe birouri în care să fie atârnate imagini de pe câmpuri de măcel.

Ai sută la sută dreptate, că un rău nu anulează alt rău. Dar dacă tribunalul ar fi consecvent, el ar trebui să instituie o cenzură foarte severă asupra unei anumite părţi din firea omului. Nu sunt sigur că aş merge atât de departe. Când eram foarte tânăr, cu siguranţă spuneam uneori lucruri de care astăzi mi-ar fi ruşine. De pildă, le ziceam fetelor bancuri grosolane, deoarece fusesem învăţat că asta le excită. Şi eram convins de asta. Mi-a luat prea mult timp să pricep în ce fel m-au otrăvit. Dar faptul că cineva atârnă în biroul lui un calendar cu manechine pe jumătate goale, sau complet goale? Eu n-aş face din asta un *case* de justiţie, şi n-aş numi-o „ambianţă care

hărţuieşte sexual“. Cred că e aici un iz de fanatism. Am nasul format pentru detectarea fanatismului, şi unde îi simt mirosul nu îmi e deloc bine. Există în lume şi un feminism fanatic, şi el nu e cu mult mai bun decât alte soiuri de fanatism. O parte din el provine din refuzul dogmatic de a recunoaşte faptul că există totuşi deosebiri. În *Fraţii Karamazov,* Dmitri spune: „Sufletul omului e prea cuprinzător, eu l-aş reduce un pic“. Ei bine, eu n-aş face-o. N-aş reduce nici deosebirea dintre femeie şi bărbat. Ce aş reduce eu, ba chiar aş desfiinţa? Răul care izvorăşte din diferenţa asta.

Dar, Amos, nici eu n-aş vrea să lucrez într-un birou în care sunt agăţate pe coridoare poze cu femei goale. Fiindcă imaginile astea, într-un fel oarecare, mă diminuează şi mă fac să-mi fie ruşine. Să spunem aşa. Când intru în biroul şefului meu, care e plauzibil să presupun că este bărbat, să cer o avansare sau o mărire de salariu, fiindcă se ştie că toţi colegii mei bărbaţi câştigă statistic mai bine decât mine, pozele astea îmi amintesc care e locul meu pe lume, îmi amintesc faptul că eu valorez mai puţin. Şi, în loc să cer majorare de leafă sau avansare, eu zâmbesc jenată şi ies cu politeţuri din încăpere.

Dar, Shira, o să zică oare cineva vreodată o vorbă rea unei femei care stă în faţa televizorului, fie chiar şi într-un loc public, fie chiar şi în pauza de masă, şi priveşte bărbaţi jucând baschet, fiindcă asta o excită? O să spună cineva „Încetaţi să transmiteţi la televizor programe cu bărbaţi năduşiţi care joacă baschet“? Sau cu poeţi care citesc poezie? Sau cu cine ştie ce călăreţ versat pe calul lui? Sau cu vreun meseriaş aplecat peste masa lui de lucru? Ţi-am spus toate astea cu un semn de întrebare, nu cu unul de exclamare. Eu cred că dacă exigenţele astea vor fi duse până la capăt, viaţa o să fie mai săracă.

Nu-i acelaşi lucru, din cauza contextului istoric. Aminteşte-ţi de pixul acela de la Tachkemoni. Gândeşte-te nu numai la dorinţe, ci şi la toată ura, şi ignoranţa, şi dispreţul care curgeau acolo, în cerneala pixului aceluia. Prezentarea femeilor ca obiecte sexuale, ca obiecte ale pasiunii, a fost vreme de ani îndelungaţi o modalitate de a limita posibilităţile lor de a acţiona, de a îngusta existenţa lor în spaţiul public. O modalitate de

a le spune: Voi sunteţi bune la asta, şi la nimic altceva.

Transformarea în obiect. Tu vorbeşti despre transformarea în obiect. Cei care se îndeletnicesc cu reclama, de pildă, fac necontenit o transformare în obiecte a bărbaţilor atrăgători, pentru a comercializa marfă pentru femei, dar această transformare în obiecte nu se face prin nuditate, fiindcă în general lucrul acesta nu are efect. Uită-te la reclamele de la televizor, asta nu e transformare în obiect?

Ba da. Dar fapt e că în istoria omenirii transformarea în obiecte a bărbaţilor n-a jucat un rol-cheie, sau vreun rol, în general, în restrângerea locului lor în lume. Nu există o problemă istorică reală a femeilor care admiră imagini cu bărbaţi chipeşi şi sportivi, călare pe cai şi care, din cauza asta, consideră că ei valorează mai puțin şi că li se cuvine mai puțin. Dimpotrivă.

În fond, ce îmi spui tu e că din punctul de vedere al faptelor, de-a lungul întregii istorii, bărbaţii au exploatat femeile mult mai mult decât au exploatat femeile bărbaţii, şi nu numai sexual. Statistica nu e egalitară.

Şi poate că atâta vreme cât afişe cu femei goale vor fi atârnate pe coridoare, lucrurile vor continua să rămână aşa.

Îmi clarifici aici o chestiune la care într-adevăr nu m-am gândit. Şi poate că lucrul cel mai important în exemplul ăsta e faptul că o singură privire pofticioasă a patronului poate să-i răpească angajatei ultimele resturi ale siguranţei de sine, fie că îi va acorda sporul de leafă, fie că nu. Dar hai să mai facem un pas înainte. Dacă tribunalul va fi consecvent, el va trebui să instituie cenzură nu numai pe afişele care înfăţişează goliciunea feminină în locuri publice, ci şi asupra unor opere de artă, inclusiv asupra capodoperelor. Să spunem că în biroul directorului nu e calendarul *Playboy*, ci o mică sculptură, o reproducere a lui Venus din Milo, un tablou de Tizian, un desen al lui Gauguin.

Asta e o întrebare excelentă. Şi ne întoarcem acum la dificultatea pe care ai semnalat-o, unde anume stabilim graniţa? Pot să-ţi spun că tabloul lui Tizian nu mă umileşte. Dar poate că altă femeie o să-ţi spună altceva.

Şi dacă altă femeie va spune altceva, oare directorul va trebui să dea jos reproducerea, sau poate fi dat în judecată?

Te aduc înapoi exact la ceea ce îmi spui tu. Că linia asta e cu neputință de trasat, şi cu toate astea e necesar ca ea să fie trasată.

Sunt de acord cu tine că şi aici trebuie trasată o graniță, dar tocmai în locul acesta eu n-am idee cum s-o trasez. Poate că ai tu o idee. Încă ceva: pe casieriţa de la supermarket, o femeie frumoasă şi atrăgătoare, aproape nimeni n-o să mai îndrăznească s-o numească „păpuşă“, şi asta mă bucură foarte tare. Dar pentru faptul că un client de la supermarket, chiar şi eu, în timp ce ea face bonul pe casa de marcat şi aşază cumpărăturile într-o pungă de nailon, o priveşte o clipă în plus, pentru asta n-aş pune sub acuzație întreaga seminție bărbătească, şi nici n-aş propune o lege în parlament. Da. E adevărat. Noi, bărbații, aproape toți privim o clipă mai mult decât ar trebui. Şi eu. Dacă această clipă va fi scoasă în afara legii, mi se pare că lumea se va transforma într-un loc mai trist, iar lumea e şi-aşa un loc destul de trist, destul de trist, în ciuda faptului că încă nu ne e interzis să vă privim o clipă mai mult decât ar trebui.

Cineva, din câte se pare, un bărbat amenințat şi vulnerabil, a atacat recent mişcarea MeToo şi a acuzat-o de McCarthyism. După mine, nu e deloc cazul. Chiar deloc. McCarthyism-ul a fost o mişcare strivitoare, din partea celor mulți şi puternici împotriva celor puțini şi slabi. Mişcarea MeToo se află exact la polul opus. Pericolul e acela de a aluneca pe panta dintre pasiunea revoluționară de înțeles şi justificată şi cruzime bolşevică: victimelor le e îngăduit să facă judecată fără judecată numai pentru că „cel slab are întotdeauna dreptate, dat fiind că e slab, şi dat fiind că a suferit şi că suferă atât de mult, şi dat fiind că i s-a făcut un rău istoric de-a lungul a mii de ani“. Revoluția asta e binecuvântată, dar, undeva pe la periferia ei, ca în toate revoluțiile, cade o umbră de fanatism.

Şi cu toate astea, nepoții tăi cresc într-o lume mult mai bună decât cea în care ai crescut tu, cel puțin din punctul de vedere pe care îl discutăm noi acum.

Lumea nu se întinde numai de aici şi până în Piața Rabin. La o sută

cincizeci de kilometri depărtare, în Statul Islamic, o fată de doisprezece ani e vândută pe un pachet de țigări. În Bnei Brak, la o distanță pe care aproape că poți s-o parcurgi cu piciorul, o tânără e măritată împotriva voinței ei cu un bărbat care îi repugnă, emoțional şi fizic deopotrivă. Dar ea îi e oferită pentru că el e o somitate în materie de Scripturi. Şi nu numai că ea nu poate refuza, ea nici măcar nu e sigură că vrea într-adevăr să refuze. O parte din ea vrea din câte se pare să refuze, şi o parte din ea nu vrea să refuze. O parte din ea crede într-adevăr că aşa trebuie să fie. O parte din ea spune: Eu îi sunt într-adevăr destinată. Eu sunt premiul care i se cuvine pentru măreția lui în materie de Tora. Şi el va fi ca o coroană pe capul meu. Asta e îngrozitor. Şi asta se întâmplă în lumea de azi. Dar, în acelaşi timp, cel puțin în anturajul în care trăiesc eu, şi în multe alte locuri, desigur, vedem la perechi tinere lucruri minunate, pe care mama sau mătuşa mea Sonia nu ar fi îndrăznit să le viseze pe vremea când erau tinere.

Dacă ne întoarcem la nepoții mei, atunci da, mi se pare că nepoților mei le e mai uşor decât le-a fost copiilor mei, iar copiilor mei le-a fost mai uşor decât lui Nili, iar lui Nili, cu mult mai uşor decât mie, să vorbească despre sex. Stăteam odată la un restaurant din Tel Aviv cu nepoții noştri în vârstă de douăzeci de ani, cu Dean şi Nadav, şi ei ne-au întrebat pe mine şi pe Nili, drept în față, în timp ce mâncam peşte ca fel principal, când am făcut noi sex pentru prima oară. A fost cât pe ce să cad de pe scaun! Dacă eu i-aş fi pus bunicii mele o asemenea întrebare, sau chiar şi bunicului Aleksander, care era un don Juan, aş fi încasat pe loc două palme.

Pentru prima oară, sau ultima oară?

Nu, ei întrebau când a fost prima oară. Ultima oară n-a fost. Eu m-am fâstâcit, dar Nili a răspuns imediat în numele amândurora. A răspuns cu uşurință, cu umor şi cu farmec. Eu n-am fost în stare să scot nici măcar un sunet; timp de cel puțin un sfert de ceas, am fost complet paralizat. Faptul că n-au avut nici o dificultate să ne pună o asemenea întrebare, asta e ceva nou. Şi nu-i rău deloc. Fiul tău o să te întrebe, pregăteşte-te. Când o să iasă definitiv din scutece, o să înceapă să-ți pună întrebări. Pregăteşte-te.

Spui că trebuie investit în trasarea liniei de demarcație între sex şi abuz

şi exploatare, şi între consimțământ şi constrângere. Uite, hai să investim.

Eu cred că granița între a face curte în mod asiduu şi hărțuire nu e detectabilă la milimetru. Eu cred că granița între un joc erotic furtunos şi transformarea celuilalt în obiect nu e tocmai detectabilă la milimetru. Eu cred că granița între uşurătate sau frivolitate şi jignire sau umilire nu e detectabilă la milimetru. Eu cred că granița între o atingere uşoară întâmplătoare sau amuzantă şi încălcarea autonomiei fizice a seamănului nu e detectabilă la milimetru. Eu cred că nici măcar granița între vorbirea liberă şi rănirea sensibilității ascultătorului sau ascultătoarei nu e tocmai detectabilă la milimetru.

Mai mult decât atât: eu cred că toate granițele astea se schimbă puțin câte puțin de la o dată la alta, ceea ce face chestiunea granițelor şi mai dificilă şi complicată decât este ea oricum.

Nu cred, ci ştiu cu certitudine, şi mi se pare că ți-am spus deja asta, că toate granițele din lumea asta sunt granițe arbitrare, ba chiar un pic ridicole. Dar lipsa de granițe e primejdioasă, distrugătoare, ucigătoare chiar.

Şi-atunci pe unde trece granița asta? Poate că trece exact pe linia consimțământului reciproc. Şi ştiu că această linie nu-i constantă. Este permisă şi mutarea liniei consimțământului, cu condiția s-o mutăm din loc tot prin consimțământ.

E adevărat, uneori partea A greşeşte pentru un moment, sau partea B apreciază greşit mesajul pe care îl recepționează ori pe care îşi închipuie că l-a recepționat. Dar e interzis ca greşeala asta să persiste fie şi numai un milimetru dincolo de semnalul refuzului. Părții A sau părții B le e îngăduit categoric să accepte de cinci ori şi să refuze a şasea oară, sau invers – să refuze de cinci ori şi să accepte a şasea. Tuturor ne e îngăduit să ne jucăm după cum ne pofteşte inima de-a transformarea în obiect sau de-a tot felul de alte jocuri cu premii şi pedepse, mită şi recompensă, târguială şi vânzare, stăpânire şi ascultare, dă şi ia, cât timp jocul e consimțit. Iar consimțământul, aşa cum am spus, e întotdeauna pentru o singură dată, categoric. Valabilitatea consimțământului coincide cu durata consimțământului, nici măcar o singură secundă mai mult. Nu eu am născocit asta, eu doar accentuez lucruri pe care le-am învățat de la alții şi de

la altele.

Cum propui tu să identificăm, să definim lipsa de consimțământ?

În problema asta eu sunt de partea unei severități extreme, care merge chiar până la fanatism: un consimțământ care există între o patroană şi salariatul care îi e subordonat, sau între un profesor şi eleva lui – acesta nu e un consimțământ, chiar dacă ambele părți decid să-l denumească astfel. Mai mult decât atât: fiecare cuvânt, fiecare gest, fiecare mişcare, chiar şi numai o expresie mimică de împotrivire şi refuz – efectul lor este ca un trântit de uşă, şi uneori efectul trebuie să fie ca acela al unei palme.

Şi ce ne facem dacă la partea A sau la partea B se iveşte o îndoială, un dubiu? Căci poate refuzul sau împotrivirea sunt parte dintr-un joc romantic? Un joc erotic? Un joc al cochetăriei? În ochii mei fanatici, chiar şi cel mai vag dubiu, fie şi numai o umbră de dubiu, trebuie interpretat ca o închidere de uşă. Chiar dacă alaltăieri şi ieri, chiar dacă peste o oră, două uşa se deschide sau se iveşte în ea o crăpătură, granița trebuie să rămână absolută, ca un încuiat de uşă. În clipa în care uşa se închide, uşa e închisă. Şi basta.

Mă întorc la povestea despre anii maturizării tale. Totuşi n-ai rămas toată viața la Ierusalim şi la şcoala religioasă de băieți. Iar în privința asta, a educației tale erotice, mutarea în kibbutz a reprezentat un moment de cotitură.

După ignorantul infern hormonal de la Tachkemoni, m-am trezit într-o dimineață în kibbutzul Hulda. Ascultă, să treci dintr-odată din Ierusalimul ăsta monahal într-un fel de oază de toleranță, ăsta a fost un şoc emoțional şi sexual cum nu mai traversasem niciodată. În primele zile petrecute în kibbutz mi se părea că sunt un sinucigaş musulman, un shahid ajuns în rai, căruia îi sunt oferite cele şaptezeci şi două de frumoase făgăduite. Asta a început prin aceea că fetele din kibbutz umblau toată vara în pantaloni scurți până la stinghie, coborâți până pe şolduri, cu elasticele acelea, şi ce înseamnă scurți până la stinghie? Uneori privitorul vrednic izbutea chiar să primească un avans mititel asupra stinghiei înseşi şi a şoldului însuşi, prin elasticul pantalonilor.

Şi se putea şi vorbi cu fetele. Nu c-aş fi ştiut cum, dar am văzut băieți

care chiar vorbeau cu fetele. Am fost uluit. Am văzut băieți care atingeau fetele şi cărora nu li se întâmpla nimic. Şi încă ceva, de-a dreptul minunat şi uimitor: am văzut fete care atingeau băieți, şi chiar cu simpatie. Eu nu îndrăzneam, eu nu am atins nici una şi nici una nu m-a atins pe mine. A trecut poate o jumătate de an până ce am pus mâna pe un umăr de fată, pentru prima oară în viață, şi deodată mi-a fost limpede că asta e posibil, că n-o să izbucnească flăcări care să mă mistuie. Am fost cu totul uluit. Unul dintre impulsurile mele a fost să iau o bombă şi să-i arunc în aer pe toți.

Aşa?

Chiar aşa. De gelozie. Le este atât de bine kibbutznicilor ăstora! Totul le e permis! Totul le merge! „Întinde mâna şi atinge-o!“ De ce numai mie mi-e aşa de rău? Ei au totul, de ce eu n-am nimic? Şi asta într-o societate care se consideră socialistă şi în care toți sunt egali. Eram sigur că băieții capătă de la fete tot ce vor. „Ei capătă“ şi „ele dau“, din nou capcana asta. Poate că venise timpul să întreprind o acțiune mondială de lichidare a acestei ignoranțe. Că veni vorba, nu era exact aşa cum îmi închipuisem. E drept, totul era mai tolerant. Dar eu, cu vederile mele de extraterestru aterizat acolo, eram sigur că totul e împărțit în mod egal, ca rația de săpun Neka 7 şi de pastă de dinți Fildeş, tuturor – în afară de mine. Fiindcă eu eram un extraterestru. De atâta invidie îi şi admiram, eram şi gelos pe ei şi voiam şi să-i arunc în aer. Despre pantalonii scurți nu vreau să mai vorbesc, asta era precum – „Ți-am arătat-o înaintea ochilor, dar într-însa nu vei intra!“ Nu eram de invidiat.

Am şi înțeles imediat că mă aflam în pătura cea mai de jos – că aparțineam ultimilor zece din suta cea mai de jos a proletariatului erotic. Iată, aşa am căzut din lac în puț: m-am rostogolit pur şi simplu dintr-o ignoranță, cea ierusalemită, în altă ignoranță, ignoranța din kibbutzul Hulda. Mi se părea că înțelesesem că toate fetele sunt atrase numai şi numai de băieții înalți, puternici, bronzați, musculoşi, cu păr pe tot trupul, băieți care joacă baschet, băieți care ştiu să înscrie un gol de la şaisprezece metri cu piciorul stâng, băieți care pot să sucească gâtul unui pui fără să clipească. Asta e tot ce vor fetele. Băieți care ştiu să danseze, băieți care n-au nici o dificultate să pună mâna pe ele. Şi aşa am înțeles că iar n-am nici o şansă,

că sunt pierdut. Eram în kibbutzul Hulda ca un elev de *yeshiva* care se trezeşte deodată într-un club de striptease. Kibbutzul, bineînţeles, nu era un club de striptease. Chiar foarte departe de asta. Astăzi ştiu că erotismul acela era nespus de inocent. Semăna mai mult cu o repetiţie a formaţiei Ghevatron decât cu o orgie. Ei făcuseră duş împreună până la vârsta de zece ani poate, băieţii şi fetele. Dar mie erotismul acela mi se părea – acum împrumut un cuvânt de la unul dintre eroii mei, de la Shmuel Ash, din romanul *Iuda* – mie mi se părea „inaccesibil“, „inexpugnabil“. Darul cel mai dorit în viaţă era destinat numai şi numai rasei superioare, nu unui bleg înapoiat ca mine. Numai cedrilor le era destinată flacăra, nu şi amărâţilor soartei, plantelor agăţătoare. Asta a adâncit şi mai mult ignoranţa mea stupidă, căci, în loc s-o risipească, i-a adăugat încă un strat de idei preconcepute. Mai multă mânie, jignire şi amărăciune. Era în mine un glas mititel, care gândea: Kibbutz? Societate egalitară? Aici ar trebui să existe un fel de comitet de ajutorare, o comisie erotică, a cărei grijă ar fi să împartă uneori păturilor nevoiaşe cel puţin câte ceva din resturile erotice lăsate de ceilalţi. Un ghişeu micuţ, înfiinţat special în folosul celor susţinuţi, limitaţi şi lipsiţi de mijloace. Unde e socialismul? Ceva măcar! Fărâme!

Am să-ţi povestesc acum ce m-a scos în sfârşit din ignoranţa mea, ce m-a salvat de la a deveni un psihopat, sau un nenorocit pervers, sau un voyeur cronic.

Educaţia mea erotică a început odată cu lectura. *Doamna Bovary*, *Anna Karenina*, Jane Austen, Virginia Woolf, Emily Brontë. După ce am citit multe romane despre viaţa sufletească a eroinelor, cu foarte, foarte puţine aluzii cețoase şi cenzurate la viaţa trupurilor lor, am ajuns în situaţia – există una asemănătoare în deprinderea şoferiei – în care eram aproape pregătit pentru un examen teoretic. Pentru un examen practic eram încă foarte departe de a fi pregătit. Dar deodată am înţeles. Am înţeles – şi aici m-a ajutat darul minunat pe care-l primisem de la mama mea: imaginaţia. Am început să-mi pun întrebări, în fond, şi eu aş fi putut să fiu Emma Bovary, ia gândeşte-te, pune-te în locul ei, pune-te în rochia Annei Karenina – nu sub rochie, în sensul pe care-l doream, ci în rochia ei, în sufletul ei. Am învăţat din romanele acelea lucruri pe care nu le ştiam şi pe care nu mi le închipuisem despre femei, şi aşa cum se întâmplă uneori atunci când

citeşti literatură bună, iese la iveală faptul că chinezii nu sunt atât de diferiţi, şi nici atât de departe de noi cum credem, iar oamenii din Evul Mediu nu sunt nici ei atât de departe, şi nici femeia nu era atât de departe de mine cum crezusem până atunci. Extraterestrul cel mare a început să fie mai puțin extraterestru şi mai puțin înfricoşător şi enervant, şi chiar puțin asemănător cu mine. Asta m-a mişcat foarte tare. Era catharsis.

Ura care se născuse din invidie, din umilire şi din deznădejde a început să se destrame, la fel şi furia. Încetul cu încetul, din ceața deasă au început să mi se deseneze tot felul de linii de contur – de ce ele nu „dau“, de pildă? Acum ştiam deja că asta se întâmpla nu din prea multă cruzime sau din egoism. De ce anume le e teamă? Ce le dezgustă? Niciodată nu mi se spusese ce anume le dezgustă şi ce anume le sperie, şi desigur niciodată nu mi se spusese ce le face plăcere, ce le farmecă, ce le atrage. Fiindcă de când murise mama, şi de fapt cu mult înainte de moartea ei, nici o femeie nu stătuse de vorbă cu mine. Nici o femeie şi nici o fată. Niciodată. Datorez totul cărților pe care le-am citit.

Şi iată că ce am învățat din cărți a produs în mine un fel de răsturnare. Încetul cu încetul m-am umplut de un fel de invidie cețoasă, o gelozie surdă pe sexualitatea feminină, fiindcă am înțeles că ea e incomparabil mai bogată şi mai complexă decât sexualitatea mea, cu toate că, de fapt, n-am nici un drept să vorbesc în numele sexului bărbătesc. Am învățat că, din câte se pare, e mai complicat s-o trezeşti pe ea decât să mă trezeşti pe mine, e mai complicat s-o satisfaci pe ea decât să-mi potoleşti setea mie. Puținul pe care izbutisem să-l ghicesc despre sexualitatea feminină din romanele pe care le citisem m-a umplut de un amestec de stimă şi invidie. Dar amărăciune nu mai era în asta, şi nici ură sau mânie. La fel ca omul din organizația teroristă Stat Islamic, care a înțeles deodată că civilizația pe care urmăreşte tot timpul s-o arunce în aer are totuşi ceva să-l învețe. Şi are chiar ceva care merită să fie respectat. El a înțeles deodată că duşmanul îi seamănă în mai multe privințe, că în unele privințe acesta e chiar mai perfecționat decât el, iar în altele merită din plin milă, simpatie şi chiar respect. Şi-atunci întrebarea nu mai era cea din copilărie, „De ce ele nu dau?“ Începând de-acum întrebarea era cum să fac ca femeile să împartă cu mine fericirea asta mare la care eu n-am acces. Voiam atât de mult să învăț, aveam

cincisprezece ani şi voiam atât de mult să mi se explice, voiam să ştiu. Voiam chiar să particip. Înțelegi ce spun? Voiam să fiu făcut părtaş, nu numai să fiu luat în pat. Mai voiam ceva: să mă facă părtaş la tainele lor. Voiam să fiu în acelaşi timp în două roluri: să fiu în pat atât eu, cât şi ea. Sau pe ace de pin, în pădurice, noaptea.

Şi au mai trecut nişte ani până când am învățat că tot ce mi se păruse că descoperisem la cincisprezece ani despre sexualitatea feminină era doar jumătate de adevăr. Că diapazonul sexualității feminine poate să semene cu diapazonul sexualității bărbăteşti mult mai mult decât crezusem atunci, când am citit *Doamna Bovary* şi *Anna Karenina*. Cărțile astea au fost scrise de bărbați, desigur bărbați pricepuți, şi totuşi bărbați din secolul al XIX-lea, care erau şi ei prizonieri ai clişeului despre relația dintre feminitate şi delicatețe sau fragilitate. Iar deosebirile pe care le-am descoperit atunci între sexualitatea feminină şi sexualitatea masculină sunt deosebiri care nu sunt întotdeauna aceleaşi. Uneori e ca deosebirea între o tobă şi o vioară, dar alteori e ca un duet de tobe, sau un duet de viori. Uneori e aşa, şi alteori e altfel. Şi asta nu pentru că o femeie e aşa, iar altă femeie nu e. Am învățat că ceea ce am crezut că învățasem la şaisprezece ani din cărțile pe care le-am citit la Hulda era adevărat, şi important, şi nou, dar nu era totul. Cu anii am mai învățat nişte lucruri despre feminitate, lucruri pe care n-o să le înveți nici de la Anna Karenina, nici de la Emma Bovary şi nici măcar de la Jane Austen sau Virginia Woolf. Dar cărțile acelea au fost primul meu pas, şi fără ele n-aş fi beneficiat de primul meu botez al mierii, şi nici n-aş fi înaintat cu anii la studiile de licență şi de doctorat. N-am să mă întorc la tema asta, am scris totul în *Pantera din subterană*. Dar, după cum a spus sora mai mare a unui prieten de-al meu de la Ierusalim, cea care m-a prins încercând să trag cu ochiul la ea pe când aveam doisprezece ani: „Amos, dacă înveți cum să ceri, nu va mai trebui să tragi cu ochiul“. Cu anii am învățat că şi asta nu-i decât jumătate de adevăr. De multe ori e adevărat, dar nu întotdeauna.

Şi-am mai învățat un lucru; să nu cazi de pe scaun. Am învățat că mărimea contează. Dimensiunea imaginației erotice. Mărimea empatiei. Ăsta a fost unul dintre lucrurile minunate care mi s-au întâmplat în viață, descoperirea asta, că atunci când e vorba de mărime, mărimea imaginației

mele erotice, a capacității mele de a inventa, a capacității de a mă înnoi, că toate însuşirile astea ale mele sunt mult mai bine conturate decât ale băieților acelora care înscriu goluri. N-ai idee cum deodată norii grei care m-au apăsat încă din copilărie au început să se destrame, cum în sfârşit soarele a răsărit şi strălucea pentru mine: „Eu o am mai mare.“

Ce moment uimitor!

N-a fost un moment. A fost un proces. Aproape din întâmplare am descoperit secretul ăsta, că seiful se deschide uneori simplu, prin intermediul unei potriviri corecte de cuvinte. Nu numai cuvinte. Poate că ar trebui spus „melodie“. Am înțeles că melodia care poate să aprindă o femeie diferă cu totul de melodia care poate să aprindă o altă femeie. Şi asta e, la fel, numai jumătate de adevăr, fiindcă melodia care a încălzit-o ieri nu e întotdeauna şi melodia care o va încălzi la noapte. Aşa stau lucrurile. Iar melodia care a îngrețoşat-o ieri nu o va îngrețoşa neapărat şi mâine. Există pe lumea asta un repertoriu care adesea acționează minunat, dar există şi alte repertorii. Uneori chiar şi repertoriile respingătoare, şi cele mai primitive, şi cele mai macho cu care am crescut în copilărie, deşi se dovedeşte că ele sunt în general mincinoase, deformate, se întâmplă totuşi uneori ca lucrurile să nu fie tocmai aşa. Să reiasă că nici chiar ele nu sunt cu totul respingătoare. Şi mai e ceva: Descartes scria că sufletul omului nu stă în trup ca un căpitan pe corabia lui, ci e răspândit pretutindeni înăuntru. Şi, desigur, mai tot ce există în universul erotic e o potrivire, o asociere aşa sau altminteri între trup şi suflet. După părerea mea, şi poate c-am citit asta cândva undeva, sufletul stă în trup ca păianjenul între firele pânzei lui.

Asta e o comparație atât de frumoasă.

Firele sunt de fapt o parte din trupul păianjenului, el le creează dinăuntrul lui. Iar lucrul ăsta e şi el în general adevărat, dar nu întotdeauna. Eu cred că deosebirea dintre sexualitatea animalică şi sexualitatea umană constă în poveste. Sexualitatea animalică, după câte ştiu eu, nu e însoțită de nici o poveste. Sexualitatea umană e legată de o poveste, chiar dacă nu şedem să ne-o istorisim înainte de a ne împerechea. Povestea ne trece însă prin minte. Încă dinainte de a ne atinge unul pe celălalt, ne-a trecut prin minte o

poveste. De aceea vechimea poveştii e aceeaşi cu vechimea sexualităţii omeneşti. Ea a existat cu mult înainte de a se născoci alfabetul, cu mult, mult înainte să fie pe lume roman, şi memorii, şi proză, şi poezie, şi nuvelă şi povestire scurtă. La şaisprezece sau şaptesprezece ani descoperirea asta, că sexualitatea omenească e înfăşurată întotdeauna într-o poveste, mi-a produs o bucurie enormă. De ce? Fiindcă am descoperit că nu eram chiar atât de proletar pe cât crezusem, nu atât de mizerabil şi sărac pe cât îmi imaginasem: căci dacă e vorba de poveşti – un moment, atunci chiar am ce oferi. Şi am învăţat – n-am să-ţi povestesc de-a fir a păr, fiindcă şi despre asta am pomenit câte ceva în *Poveste despre dragoste şi întuneric*, şi nu ăsta e esenţialul. Am învăţat că mie, cel puţin, cel mai convenabil mi-e să spun o poveste. Altor băieţi? Poftim! Să dea gol de la şaisprezece metri, şi asta e eficace. Dar şi asta e, repet, adevărat numai câteodată. Cuvântul cel mai însemnat în toată conversaţia noastră de azi e „uneori“.

Ţii minte povestea lui Babel, din „*Primul meu onorariu de scriitor“?* Ce poveste dulce! E o istorioară scrisă la persoana întâi, povestea unui băiat tânăr, o haimana care inventează din capul lui o poveste sofisticată şi sfâşietoare, pe care o spune unei prostituate, iar povestea o tulbură, sau o excită, sau o şi tulbură, şi o şi excită – aşa încât ea îl răsplăteşte cu primul lui onorariu. E aproape, aproape o poveste despre mine.

Gama mijloacelor bărbăteşti de seducţie se întinde, dacă ar fi să îi stabilesc extremele, mai mult sau mai puţin între a spinteca lei în cinstea frumoasei râvnite şi a-i cânta o serenadă sub balcon, cu tot ce se află între cele două, inclusiv a discuta în contradictoriu despre muzică sau despre justiţie în retribuirea muncii, pe când gama mijloacelor feminine de seducţie se întinde pe toată distanţa de la goliciunea excitantă, sau semigoliciune, şi aceea e încă mai excitantă după mine, prin limbajul aluziilor seducătoare, care dispune de o sintaxă bogată, cu multe ramificaţii, o sintaxă în parte lexicală, în parte corporală, un tremur imperceptibil al buzelor, un clipit uşor, o umbră de surâs, o făgăduială ambivalentă, şi până la discuţia înfierbântată în contradictoriu despre dreptate în distribuirea bunurilor sau despre muzică. Toată gama ne stă la dispoziţie, cu toate nuanţele ei, ale celei feminine şi ale celei masculine deopotrivă. Depinde cine e seducătorul şi cine e cel sedus. Dar asta e numai o jumătate de adevăr, sau chiar mai

puţin, fiindcă noi suntem o dată aşa, iar o dată altfel. De aceea toate formulele mele sunt bune de aruncat la coşul de gunoi. Exact la fel ca tot soiul de prafuri de iubit, şi elixire ale dragostei, şi afrodiziace, uneori ele sunt eficace, uneori nu-i deloc nevoie de ele. Uneori, după cum a spus sora mai mare a prietenului meu, cine ştie să ceară nu mai trebuie să se cațere în pom, ca să se uite pe furiş.

Uite, n-am să te întreb ce se află în gama ta de seducţie, dar am să te întreb – ce nu este în ea?

Iată cum stau lucrurile: eu nu sunt vânător. Şi nici nu-i mai invidiez pe vânători. Cândva îi invidiam. Eu sunt însă în stare să joc, aproape la comandă, un număr destul de mare de roluri erotice. După inspirația de moment, sau după dorință. Dar printre rolurile erotice pe care am învățat să le interpretez nu se află rolul vânătorului. Nu pentru că e un rol inacceptabil, dimpotrivă, ar fi un rol străvechi, la fel de vechi ca sexualitatea omenească, şi poate chiar mai timpuriu, existent poate şi la animale. Dar rolul ăsta nu mă cheamă. Nu vreau să fiu vânător.

Nu vrei sau nu poți, sau şi una, şi alta?

Şi una şi alta. Uneori e un defect, alteori e un avantaj faptul că nu sunt vânător. Adevărul e că a seduce şi a fi sedus sunt lucruri care m-au fascinat şi mă fascinează mai mult decât vânătoarea, mult mai mult decât acordul final al acțiunii de a seduce sau al acțiunii de a fi sedus. Întotdeauna am crezut că un bărbat sau o femeie care ia în mână un roman poliţist minunat numai ca să afle cine e asasinul, pe ultima pagină, sunt nişte nefericiți. Iar un cititor care se uită la ultima pagină ca să afle cine a fost asasinul, sau cum a fost dezlegat misterul, asta ca să scurteze drumul, e, după mine, un cititor absolut mizerabil.

Am să-ți spun ceva, dar n-aş vrea să-ți produc o neplăcere. Bunica mea Mela aşa citea romanele polițiste. Dar ea nu făcea asta ca să scurteze drumul. Citea un pic de la început, ca să înțeleagă ce se întâmplă în carte, şi atunci sărea la ultima pagină, ca să ştie ce se întâmplă la sfârşit, şi atunci era liniştită şi putea citi cartea cu plăcere şi pe îndelete,

în tihnă.

Ştii ce? Şi asta înțeleg. Înțeleg chiar şi paralelele sentimentale şi erotice ale acestui comportament. Există „iubiri pe dos“. Cel dintâi lucru pe care-l facem, la un sfert de ceas după ce ne-am întâlnit, e să sărim în pat, şi abia pe urmă începem să facem cunoştință sau să ne îndrăgostim unul de altul. Există o scurtă povestire în felul ăsta, „*Dragoste pe dos*“, scrisă de Yehuda Amichai. Dar eu nu-i invidiez pe cei pentru care desertul e singurul fel din meniu. Şi pe cel care doreşte doar asta, cu siguranță nu-l invidiez.

Adică ultima pagină.

Ultima pagină e minunată, dar ea e minunată numai atunci când vine la sfârşitul cărții.

Şi nu e întotdeauna minunată.

Nu-i minunată întotdeauna.

Eu vorbesc despre literatură acum, dar chestiunea se poate extinde asupra întregii teme pe care o discutăm.

E în regulă, poți vorbi despre orice vrei, ştiu la ce te referi. Tu vorbeşti despre literatură. Dar dacă ultima pagină e totuşi minunată, şi chiar dacă nu e minunată, indiferent cum ar fi, dacă nu-i decât ultima pagină, atunci aproape că-i păcat de timpul irosit. Toate lucrurile pe care le iubesc în această viață, aproape toate necesită timp. Şi mâncatul, şi lectura, şi călătoriile în locuri străine. Nu sunt un om al lucrurilor rapide. Poate doar dacă mor de foame, dar există şi în privința asta excepții. Nu întâmplător, la cursul pe care l-am predat la Universitatea Ben Gurion, când am fost obligat să susțin un *workshop* pentru scriitori, am insistat ca el să fie numit „atelier de lectură lentă“. Numaidecât discuția noastră se va încheia.

Păcat.

Ba nu, mai e ceva. Am şi o antologie întreagă despre cum să refuzi şi cum să primeşti un refuz. Se poate refuza sau primi un refuz cu mânie, cu ironie, jignit, cu îndărătnicie, prefăcându-te indiferent. Şi se poate refuza cu

delicatețe, şi se poate ridicând din umeri, şi se poate refuza cu milă. Se poate primi un refuz şi aşa, şi altfel – cu durere, cu noblețe, cu moliciune, se poate şi răzbunător. Să-ți spun ceva? Mie nu-mi plac refuzurile, şi nu-mi place nici când trebuie eu să refuz. Dar şi asta mă fascinează. Şi bogăția refuzului, a respingerii[5] – dacă ştii s-o priveşti –, cândva refuzul feminin era pentru mine motiv de jignire, faptul că o femeie îmi transmite sau îmi spune: „Nu te vreau“. Cu timpul m-am lăsat cuprins de curiozitate: De ce nu vrea? Ce anume nu vrea de fapt? N-o să mă vrea niciodată, sau nu mă vrea numai astăzi? Sau totuşi mă vrea, dar sunt tot felul de obstacole pe drum? Când sunt refuzat, nu simt că am suferit un eşec. Nu vorbesc acum despre sex, vorbesc despre dragoste, dar asta e valabil şi în privința sexului.

5. Noțiunea de care se foloseşte Amos Oz face referire la datini evreieşti străvechi.

De-a lungul anilor am învățat şi că acest lucru are uneori ceva în comun cu plăcerea de a face o surpriză unui copil. E o plăcere să faci o surpriză unui copil. Şi lucrul ăsta e adevărat în dragoste, şi e adevărat în sex. Reuşeşti să faci ceva ce seamănă puțin cu a face o surpriză unui copil – pe mine, în orice caz, mă înalță în al nouălea cer, şi n-are importanță dacă eu sunt cel care face surpriza sau cel care o primeşte. E minunat să te afli la oricare dintre cele două capete ale surprizei.

Ți-am spus, eu am crescut ca un analfabet erotic, scăldat în prejudecăți. Am fost la fel ca milioane de bărbați din lumea asta, cărora le place grozav sexul, dar urăsc femeile. Milioane de bărbați dintr-ăştia umblă prin lume, transpirați, gâfâind, rătăcind pe străzi cu limba de-un cot. Îi întâlnesc la tot pasul, la coadă la policlinică, în armată mă înconjurau din toate părțile. Tot ce aveau de spus era cât de bun e un futai şi cât de groaznice sunt femeile. Toate bancurile lor erau, cu variațiuni, pe aceste două teme. Atât de multe bancuri, şi anecdote, şi poveşti, şi lăudăroşenii din dormitor. Iar şi iar, despre cum să spargi seiful şi cum, imediat după asta, să te descotoroseşti repede de cadavru. Nu vreau să pozez acum într-un fel de rabbi Akiva al dragostei, care până la vârsta de patruzeci de ani a fost un ignorant desăvârşit – şi uite ce-a ieşit din el. Nu despre asta e povestea mea. Dar atunci despre ce? Despre o curiozitate neobosită, necruțătoare. Curiozitatea este şi o mină de aur pentru emoții, pentru sentimente, este şi o însuşire

erotică minunată. Curiozitatea.

Care e însuşirea cea mai impregnată erotic după tine, la bărbaţi şi femei?

Însuşirea cea mai fermecătoare, cea mai atrăgătoare, după părerea mea, şi la un bărbat, şi la o femeie, e generozitatea. N-are importanţă cât de mult am greşit în privinţa asta când am fost tineri, astăzi ştiu că nu există parteneră mai atrăgătoare decât o femeie generoasă, şi mi se pare că nu există nici un partener mai atrăgător decât un bărbat generos. N-am în tezaurul meu un dar mai frumos de oferit unei partenere decât generozitatea, curiozitatea şi o imaginaţie erotică nepotolită, şi nu există daruri mai frumoase care mi se pot oferi decât curiozitate nepotolită, generozitate nețărmurită şi o imaginaţie bogată.

Poate că ți-am spus deja asta în alt context. După mine, în dragoste, în iubirea erotică, în sex, nu funcționează principiul „cu cât investeşti mai mult, cu atât primeşti mai mult“. Şi-atunci ce funcționează? Poate asta: a oferi înseamnă a primi. Adică, ceea ce tu oferi înainte de pat, sau în pat, sau pe covor, sau pe blatul de marmură din bucătărie, sau pe o plută pe-un râu, sau în picioare, în întunericul din casa scărilor, darurile pe care tu le faci nu sunt o investiție care să-ți aducă profit imediat, fiindcă o să primeşti de şapte ori pe-atât, sau de şaptezeci şi şapte de ori pe-atât, sau o indexare la nivelul costurilor şi dobândă. E exact opusul atât de multor alte domenii din realitate. E opusul legilor pieței, e opusul trocului, e chiar şi opusul celor mai multe înțelegeri de parteneriat existente între oameni, care sunt înțelegeri în termeni de „dă şi ia“, de lucru în echipă, de distribuție a muncii şi misiuni. Dar asta transformă de fapt erosul în ceva din ce în ce mai asemănător, după mine, cu condiția de părinte. Fiindcă aceasta din urmă presupune ideea că a da înseamnă a primi. A oferi înseamnă a te îmbogăți. Şi eu încerc să spun ceva despre marea minune a suprimării barierei pe care s-ar zice că natura însăşi a pus-o între un om şi alt om. Un fel de spărtură în Marele Zid Chinezesc. Poate că expresia cea mai frumoasă din lume e tocmai expresia biblică „a cunoaşte“. Atât de departe de „futai“ şi de „coțială“. Dar departe şi de frumoase adormite şi de cavaleri pe cai albi. Un bărbat vine şi cunoaşte o femeie, iar o femeie se lasă cunoscută de un

bărbat şi îl cunoaşte la rândul ei, aşa că fapta pe care o săvârşesc în comun e de-acum nu numai o îmbinare de două fapte, ea nu e nici măcar împletirea a două trupuri, ci un act de dragoste, de iubire. Asta e tot. Ăsta e „cânticelul“ meu.

Iartă-mă dacă ceea ce spun eu e banal, dar până la urmă interpretarea pe care o propui pentru erotism e foarte, foarte apropiată de dragoste, de iubire.

Nu-i deloc banal ceea ce ai spus. Fiindcă pot exista tot felul de trepte ale erotismului, tot felul de străduțe şi tot felul de treceri, bulevarde şi străzi cu sens unic, cum pot exista şi tot felul de capcane, dar locul cel mai bun din tot oraşul ăsta mare al erotismului e dragostea.

Amos, eşti un romantic.

Poate că asta şi sunt. În sensul în care eu cred într-adevăr că între doi oameni se poate întâmpla uneori un miracol. Nu numai că asta cred, ştiu, am văzut lucrul ăsta, mi s-a întâmplat chiar mie. Şi dacă cine crede în asta e un romantic, atunci răspunsul e da, sunt un romantic. Şi dacă a nu fi un romantic înseamnă să nu crezi în asta şi să gândeşti că de fapt erotismul constă într-un soi de tratative – ei bine, de multe ori chiar au loc tot soiul de tratative, chiar are loc o târguială, reuşită sau mai puțin reuşită, un schimb minunat, potențial sau ratat. Nici măcar la lucrul pe care îl consider eu a fi cel mai frumos în materie de erotism nu se poate ajunge fără tratative erotice. E în regulă. Uneori e bine să nu uiți că tratativele astea sunt una peste alta doar o scară. Dacă asta înseamnă romantism, atunci sunt un romantic. Da. Şi cred că şi tu eşti. Aşa mi se pare.

O cameră doar a ta

Vreau să te întreb ceva în legătură cu numele tău de familie, pe care l-ai schimbat din Klausner în Oz[6], atunci când ai plecat din casa părintească şi te-ai mutat în kibbutz, la vârsta de paisprezece ani şi jumătate. Scrii despre asta foarte pe scurt în Poveste despre dragoste şi întuneric. Cum ai ales numele de Oz?

6. Curaj, îndrăzneală, tărie, în ebraică.

Nu mai ţin minte exact, dar poate că atunci când am simţit că sunt pe punctul să părăsesc casa tatălui meu, să mă duc în kibbutz, cutezanţa era lucrul care-mi lipsea cel mai mult. Era ca şi cum aş fi sărit noaptea de pe o trambulină într-un bazin, fără să ştiu dacă acolo e sau nu apă. Aşa că numele ăsta, Oz, a fost un fel de *wishful thinking*. În afară de asta, poate, deşi nu mai sunt aşa de sigur pe ce-ţi spun acum, fiindcă într-adevăr au trecut mai mult de şaizeci de ani de atunci, poate şi pentru că cele două litere de la mijlocul numelui Klausner semănau puţin cu Oz. Poate, dar nu sunt sigur. E un nume pe care l-a ales un copil de paisprezece ani, ca şi cum ar fi fluierat pe întuneric. Astăzi nu mi-aş mai alege un nume atât de combativ.

Ar fi interesant de ştiut ce nume ţi-ai alege astăzi.

Un nume mult mai liniştit, ba chiar mai curând banal: Oren. Gal. Even.

Amos Oren. Amos Gal. Poate c-ai fi devenit un alt om şi un alt scriitor dacă te-ar fi chemat aşa. Dar hotărârea de a-ţi schimba numele ţi-a fost clară?

Da. Categoric. Când am hotărât că tai legăturile, şi că părăsesc casa, şi că nu vreau să le aparţin. Nici casei profesorului celebru şi admirat, şi nici

casei celui care voia atât de mult să devină profesor. Nu voiam să fiu de-al lor. Numai de bunicul Aleksander îmi părea rău: n-aş fi vrut să-i produc nici o durere.

În 1970 scriai: „Am renunţat la numele Klausnerilor numai şi numai pentru că mă gândeam că unui om tânăr care începe să scrie îi şade bine să umble pe picioarele lui şi nu să fie adus în literatură pe umeri largi.“ Adică ai legat schimbarea numelui de nevoia de a-ţi face un loc al tău ca tânăr scriitor. Azi dai acestui lucru o explicaţie puţin diferită, poate mai profundă. Îţi aminteşti cum au reacţionat ei? Tatăl tău şi unchiul lui?

Da. Tatălui meu i-a fost foarte greu. A suferit foarte tare. Mi-a spus: Amos Klausner, ăsta nu e un nume pe care să-l arunci. Eşti unicul meu fiu. Pe atunci încă eram unicul lui fiu. Vărul meu Daniel, pe care l-au ucis naziştii, nu mai e, unchiul Yosef n-are copii, iar unchiul Betsalel şi-a schimbat de-acum numele în Elitzedek, şi-atunci cine a mai rămas? Numai tu, mi-a spus el. N-a fost uşor. Nici mie nu mi-a fost uşor. M-a durut ce mi-a spus, că nu mai rămânea nimeni care să poarte numele de Klausner. După aceea tata s-a recăsătorit şi s-au născut sora mea Marganita şi fratele meu David, dar eu mi-am schimbat numele înainte ca ei să se nască.

Ai regretat vreodată asta?

Nu. Dar cred că atunci când am scris *Poveste despre dragoste şi întuneric* mi-am diminuat întru câtva „vina“. Însă n-am regretat asta niciodată. Când am ajuns în kibbutz, am declarat că ăsta e numele meu, iar la vârsta de şaisprezece ani şi două zile m-am dus la Ramallah, la Ministerul de Interne, mi-am făcut buletin de identitate şi m-am înregistrat acolo cu numele meu cel nou.

Dar la kibbutz ţi se spunea deja aşa.

Da.

Ai declarat pur şi simplu că ăsta e numele tău?

Da. Cred că cei din kibbutz nici nu ştiau. În afară de şeful de-acolo, Eviazar Huldai, care ţinea o evidenţă a actelor. Îl rugasem să nu le spună

copiilor, aşa că nu ştiau numele meu de-acasă. Au aflat cumva, nu-mi explic cum, dar au descoperit că proveneam dintr-o familie revizionistă[7], asta ştiau, şi de-aceea erau câţiva care mă bănuiau că aş fi fost un fel de coloană a cincea, că poate venisem acolo să spionez. Asta chiar nu era *fair*, fiindcă la Hulda eram cel mai de stânga. Pot să-ţi dezvălui un secret: la Hulda, la alegeri, întotdeauna întreg kibbutzul vota *alef*, Mapai[8], şi erau foarte mândri de asta, că *alef* a ieşit cu 100%. Îndată după numărătoarea voturilor, seara, se atârna la avizier un bilet: „Şi de data asta *alef* a primit la noi 100%“. Aşa a fost până la alegerile din 1960. Atunci a izbucnit un scandal mare la Hulda, la numărătoarea voturilor au găsit deodată un vot pentru *mem* – Mapam. Tot kibbutzul a făcut pe dracu’ în patru ca să lămurească cine era trădătorul, şi nu l-a găsit. L-au bănuit pe Alioşka, l-au bănuit pe Honzo, dar acela eram eu. Era prima dată când aveam dreptul să votez, iar eu i-am trădat şi am votat Mapam, şi n-am dezvăluit asta nimănui. Eram un fel de coloană a cincea. Astăzi ei nu mai sunt, bătrânii de la Hulda. Dacă ar fi ştiut asta, m-ar fi omorât. Prima oară când am votat, am votat Mapam, şi apoi ce-a urmat: Sheli, Moked, Shulamit Aloni, Meretz. N-am votat niciodată pentru Mapai. Am fost prieten cu Shimon Peres aproape patruzeci de ani, dar eu n-am votat niciodată pentru el, şi nici pentru partidul lui. Iar el ştia asta.

7. Sionismul revizionist este o ideologie dezvoltată de Zeev Jabotinsky (1880–1940). Ideologia aceasta viza întemeierea unui stat al evreilor, spre deosebire de sionismul „practic“, focalizat pe stabilirea de persoane independente în Eretz Israel, teritoriul evreiesc tradiţional, nedefinit cu precizie ca întindere geografică.

8. Partid de centru-stânga, devenit Partid al Muncii în 1968.

Când te-ai mutat în kibbutz, în tinereţe, ai hotărât şi să nu mai scrii poveşti.

Am hotărât să scriu pe vremea când eram copil, încă înainte să fi învăţat să scriu, inventam şi spuneam poveşti, fiindcă ăsta era singurul lucru pe care îl aveam: nu eram înalt, nu eram sportiv, nu eram bun la învăţătură, nu ştiam să dansez sau să-i distrez pe ceilalţi. Singurul mod în care puteam face impresie în faţa fetelor era să spun poveşti. Născoceam poveşti pe care le încheiam cu „va urma“. Copiii – chiar şi fetele – se adunau să asculte

poveştile mele, fiindcă puneam în ele multă tensiune, *action* şi violenţă. Ba chiar şi, uneori, un pic de romantism. Pe vremea când eram copil la Ierusalim, stăteam în pauze, la grădinița Pninei, şi spuneam poveşti pline de tensiune, încheiate cu „va urma“, pentru colegii mei, băieți şi fete. După aceea, la Tachkemoni, în fiecare recreație se aduna în jurul meu un cerc de băieți, chiar şi cei care înainte sau după poveste mă băteau. Fiindcă de ce nu? Poate pentru că vorbeam frumos, şi asta îi enerva.

Pe urmă am început să scriu în camera din dos a casei de cultură a kibbutzului. Era semnul unei mari crize sufleteşti, deoarece îmi părăsisem casa de la Ierusalim tocmai ca să mă rup de întreaga lume a cărților şi a scrisului. Când am plecat din casa tatei, am spus: Am terminat, nu vreau să scriu. Nu vreau să fiu scriitor, nu vreau să scriu poveşti, vreau să conduc un tractor, să fiu un tractorist bronzat şi înalt; lucrul cel mai important pentru mine era să fiu foarte bronzat şi foarte, foarte înalt, aşa încât poate că în sfârşit fetele o să mă ia în seamă şi pe mine.

Ai eşuat. Nu în privința bronzului sau a înălțimii, ci în hotărârea de a nu scrie poveşti.

Am reuşit în cele din urmă să mă bronzez un pic, dar în privința înălțimii am suferit un eşec total. Cât priveşte scrierea de poveşti – impulsul ăsta era mai puternic decât mine, mai puternic decât ruşinea. Mă duceam noaptea în camera din dos, camera de studiu a casei de cultură, la marginea kibbutzului. Băieții se duceau să joace baschet sau să se distreze cu fete, însă eu n-aveam nici o şansă nici în domeniul baschetului, nici în domeniul fetelor, aşa că stăteam acolo singur, în camera asta din dos, în casa de cultură, şi scriam tot felul de poezii. Aveam cincisprezece sau şaisprezece ani şi eram atât de ruşinat! Mă ruşinam că scriu la fel de tare cum mă ruşinam că mă masturbez. Ce faci? Ce faci? Ai înnebunit? Abia ți-ai făgăduit că ai terminat, că n-ai să mai faci asta niciodată, atunci ce se întâmplă cu tine, aşa deodată? Iar? Până când? Dar nu eram în stare să mă opresc. De fapt, acolo, în odaia aceea din dos, m-am despărțit de poezie şi am început să scriu proză. Sherwood Anderson mi-a eliberat mâna scriitoare, dar despre asta am vorbit deja, mi se pare, în *Poveste despre dragoste şi întuneric*.

În timpul stagiului militar, am început să public povestiri în *Keshet*, la Aharon Amir[9]. Mi se pare că i-am trimis o povestire, şi el nu a acceptat-o. Pe urmă am mai trimis o povestire, şi el mi-a trimis înapoi o carte poştală cu câteva cuvinte: „Sporeşte-ți puterile, am dat-o la tipar“. Grație acestei cărți poştale, mereu l-am numit pe Aharon Amir, şi atunci când încă trăia, şi acum, după moartea lui, „întemeietorul şi redactorul meu cel dintâi“ (fiindcă în ziarul *Davar*, până la sfârşitul existenței lui, mereu a stat scris, sub titlu, „întemeietorul şi redactorul“ cel dintâi al „ziarului – Berl Catznelson“). Aharon Amir este întemeietorul şi redactorul meu cel dintâi.

9. Aharon Amir (1923–2008), poet, traducător a peste 300 de cărți şi prozator israelian. A întemeiat şi editat revista literară *Keshet*.

Unul dintre primele mele texte publicate în *Keshet* a fost „*Calea vântului*“, o povestire despre un paraşutist care a căzut peste nişte cabluri de înaltă tensiune. Fusese inspirată, în parte, de o nenorocire care se petrecuse pe câmpurile din kibbutzul Hulda, în cursul unei demonstrații de paraşutism de Ziua Independenței. La aproximativ trei sau patru ani după ce povestirea asta, „*Calea vântului*“, a fost publicată, ea a intrat pe neaşteptate în programa de bacalaureat a Ministerului Educației. Eu am dat un examen de bacalaureat extern, în timp ce mă aflam în armată. Dacă aş fi dat examenul câțiva ani mai târziu, puteam să fiu examinat din povestirea asta. E de presupus că aş fi căzut la examen. Am scris o povestire, şi pe urmă încă una, şi încă una. Şi am primit două-trei scrisori care m-au ajutat să înving într-o măsură oarecare teama că nu prețuiesc nici cât o ceapă degerată. Dahlia Ravikovitch[10], pe care n-o cunoşteam, mi-a scris o scrisoare (aşa cum numai Dahlia putea să scrie) mişcătoare, care începea cu cuvintele „Se spune că eşti neobişnuit de tânăr“. Datorită poeziilor ei şi scrisorii ăsteia m-am şi îndrăgostit puțin de ea, şi asta înainte de a o cunoaşte. Dar țin minte că am tăiat din suplimentul pentru literatură o poză a ei şi am pus-o între paginile *Dragostei unei portocale* (în inima mea am numit-o întotdeauna pe Dahlia Ravikovitch „măr de aur“. Chiar aşa, şi nu cu denumirea prescurtată, „portocală“[11]. Dar nu i-am spus niciodată că mă îndrăgostisem puțin de ea, şi nici că ar fi o portocală).

10. Dahlia Ravitkovitch (1926–2005), poetesă, traducătoare, militantă pentru cauza păcii.

11. Cuvântul ebraic pentru „portocală“ este prescurtarea îmbinării de cuvinte „măr de aur“.

După ce mi-au fost publicate primele povestiri, cu mai bine de cincizeci de ani în urmă, m-am dus la secretariatul kibbutzului şi am spus: Rog să mi se acorde o zi pe săptămână pentru scris. A izbucnit acolo o ceartă mare şi aprigă. Cearta nu era între oameni răi şi oameni buni, sau între oameni luminaţi şi oameni ignoranţi. Cei care s-au împotrivit au opus cererii mele două argumente: mai întâi, oricine poate să facă apel şi să declare că e artist. Şi cine o să mai mulgă vacile? Unul o să vrea să facă poze, altul o să vrea să danseze, altul o să vrea să facă sculpturi, altul o să vrea să facă filme, cine o să mai mulgă vacile?

Şi în afară de asta, comisia de la secretariatul kibbutzului Hulda, mi-au spus ei, şi pe bună dreptate, n-are nici un fel de instrumente să verifice cine e cu adevărat un artist şi cine nu. Dacă-i dăm lui Amos timp liber pentru creaţie, va trebui să dăm oricui ni se va adresa, noi n-avem nici un fel de instrumente ca să stabilim o ierarhie. Asta era o justificare serioasă. N-am avut nici un răspuns la argumentul ăsta. Nu puteam să mă bat acolo, în şedinţă, cu pumnii în piept, ca un mascul de gorilă, şi să spun: „Nu, eu sunt deosebit, tocmai că eu nu sunt ca toţi ceilalţi“. Dar era acolo şi un om în vârstă – când spun în vârstă, vreau să spun în vârstă de patruzeci de ani, patruzeci şi cinci, fiindcă tuturor întemeietorilor li se spunea „bătrâni“, şi chiar ei înşişi îşi spuneau astfel. Se numea David Ofer. Şi el a spus – nu pot să uit asta –, el a spus aşa: „Tânărul Amos, s-ar putea ca el să fie un nou Tolstoi. Dar ce ştie el despre viaţă, la douăzeci şi doi de ani? Nu ştie nimic. Nimic. Să lucreze cu noi la câmp încă douăzeci, douăzeci şi cinci de ani, şi atunci – poftim, să se aşeze şi să ne scrie *Război şi pace*.“ Şi ăsta era un argument cu mare greutate. Până în ziua de azi nu sunt cu totul sigur că nu era ceva adevărat în vorbele lui.

Au fost dezbateri, au fost recursuri, până la urmă chestiunea a ajuns la adunarea kibbutzului, şi adunarea mi-a aprobat o zi pe săptămână, cu condiţia să mă oblig ca în celelalte zile să prestez munci de două ori mai grele. Aşa am primit o zi pe săptămână pentru scris. În celelalte zile lucram la câmp. Pe urmă am fost profesor la gimnaziu, asta se numea la noi „clase de continuare“.

Pe *Soţul meu, Michael* mă duceam să-l scriu în closet, fiindcă trăiam pe

atunci într-o locuinţă de o cameră şi jumătate, cu un closet de mărimea celor din avioane. Nu dormeam decât jumătăţi de noapte, scriam în closet şi fumam până la miezul nopţii, până la unu noaptea, cât timp rezistam. Şedeam pe capacul coborât peste rezervorul de apă, cu un album de reproduceri din Van Gogh pe care-l primisem ca dar de nuntă pe genunchi, un bloc de corespondenţă peste album, un pix Globus într-o mână, o ţigară aprinsă în cealaltă mână, şi aşa am scris *Soţul meu, Michael*. În orice caz aşa a fost scrisă cea mai mare parte din carte.

Nu o dată, când oamenii îmi povestesc despre călătoriile lor în locuri care să le asigure inspiraţie să scrie o carte, un loc în munţi, sau printre lacuri, sau printre păduri, sau pe ţărmul oceanului, eu îmi amintesc de closetul nostru minuscul din kibbutzul Hulda. După ce a fost publicat *Soţul meu, Michael*, mi-am făcut curaj, m-am dus din nou la secretariat şi am spus: „Cer încă o zi pe săptămână pentru scris, să am două“. Şi iar a avut loc o dezbatere, iar a fost ceartă, oamenii au spus: „Ăsta e un precedent primejdios“, şi au spus: „Şi alţii vor“, dar, ţinând seama că fuseseră de-acum ceva încasări, membrii secretariatului au spus: „Bine, să presupunem că ni s-a adăugat la gospodărie o mică ramură de producţie nouă, aşa să fie“. Şi am primit încă o zi pe săptămână pentru scris. Pe urmă a mai apărut o carte, şi încă o carte, kibbutzul a avut încasări şi mai mari – în cele din urmă am primit trei zile pentru scris, asta era maximum. Executasem o anexare lentă – nu de teritorii, ci de timp. Trei zile de scris, şi încă trei zile de predat la şcoală, plus zilele de serviciu, „mobilizări“ şi pază de noapte, iar în vacanţe – fie pe câmp, pe tractor, fie în livada de pomi fructiferi.

Şi încă scriai aşezat pe toaletă?

Nu. Cam prin anul 1975, când aveam deja treizeci şi şase de ani, am primit de la secretariatul kibbutzului Hulda o cameră de lucru mititică. Cu câteva luni înainte murise o femeie singură. Pe numele ei Ghiza, o kibbutznică venită din Polonia, de fapt din Galiţia, nu se măritase niciodată şi nici nu avusese copii. Ghiza era o femeie elegantă, rezervată, avea părul cărunt tuns scurt şi pieptănat cu grijă, şi o privire pătrunzătoare dindărătul ochelarilor pătraţi. Comisia de cazare mi-a dat mie mobila de călugăriţă a Ghizei, ca să-mi mobilez odaia de lucru pe care o primisem. Ghiza mă

iubise foarte tare. Venea cu veritabilă credință la cercul meu de literatură, în fiecare miercuri seara. Odată mi-a tricotat chiar şi un pulover şi mi-a făcut cadou un mic desen original, o acuarelă tristă a unui pictor romantic polonez. Mi-a şi povestit câteva dintre secretele ei, cu condiția să jur că n-am să povestesc nimănui şi n-am să scriu nimic despre asta, iar dacă totuşi aveam s-o fac, atunci să jur că voi schimba cu totul numele şi amănuntele, pentru ca nimeni niciodată să nu ştie că povestea era despre ea. De fapt, ea pur şi simplu mă conjura să-i scriu povestea. Dar în chip camuflat. Fiindcă, pe de-o parte, îi era atât de ruşine că cineva ştia că de două ori avusese „ceva“ cu un bărbat însurat şi, pe de altă parte, se temea atât de tare că peste câțiva ani n-o să mai rămână nici o amintire despre viața ei, că nimeni în toată lumea nu va şti că ea a existat odată, că a suferit şi a iubit, ba chiar că a avut propriile visuri. Era o femeie singură, iar eu, de fapt, am fost moştenitorul ei. Cu toate că în kibbutz e interzis să laşi cuiva ceva moştenire.

Toată viața am fost îndrăgit de femei în vârstă şi singure. Organizam seri literare la Hulda o dată pe săptămână, citeam din *Ieri*, *alaltăieri*, de pildă, citeam şi explicam, citeam şi explicam, şi bătrânii veneau, iar Ghiza era cea mai entuziastă, fiindcă era despre Galiția, şi asta a trezit în ea amintiri şi sentimente. Odată mi-a spus: „Aş fi de acord să-ți fiu mamă, şi poate că aş fi de acord să fiu prietena ta. Când spun «prietenă» mă refer la înțelesul frumos al cuvântului, nu la cel urât, tu sigur înțelegi lucrul ăsta“. Înțelesesem asta, dar în ce spusese la urmă n-am crezut până la capăt.

Când Ghiza s-a prăpădit, ea, ce-i drept, n-a lăsat testament, dar era limpede că eu mă puteam folosi de mobilierul ei. Că veni vorba, mobilierul ăsta m-a însoțit la Arad, şi el a fost în camera mea de lucru până când am plecat de acolo. Mobilele Ghizei, şi canapeaua ei, şi cele două fotolii. Mobile din perioada sărăciei. Din anii ’50. Mobile care aveau pe ele ştampila „Pentru toți – Ministerul Aprovizionării şi Distribuirii Bunurilor“. Şi aşa am obținut o odaie în care să scriu.

Iar cu timpul cărțile tale au început să aducă bani în vistieria kibbutzului.

Odată a venit la mine coordonatorul gospodăriei, Oded Ofer (fiul lui

David Ofer, care spusese în şedinţa secretariatului că poate la vârsta de patruzeci de ani aveam să fiu un nou Tolstoi, dar deocamdată eram prea tânăr ca să fiu scriitor). Oded Ofer a spus că a văzut chitanţelele şi că veniturile de pe urma cărţilor mele erau destul de frumoase. A întrebat cu delicateţe dacă să pună să mă ajute în muncă doi kibbutznici în vârstă, care ieşiseră deja din rândul lucrătorilor apţi de muncă fizică, fiindcă el nu ştia exact cum merg treburile la mine, dar poate că asta ar mări cumva randamentul meu? Sau nu? Şi eu i-am răspuns: „Oded, uite, eu încă sunt tânăr şi sănătos, poate bagi în ramura asta trei kibbutznici din cei în vârstă, iar pe mine mă scoţi la câmp?“

Când am plecat de la Hulda, kibbutzul a spus: „Nili şi Amos nu vor primi cadou de plecare, fiindcă Amos ia cu el o ramură întreagă de producţie“. Am mers la arbitraj. Secretariatul kibbutzului Hulda a susţinut: „Noi l-am încurajat, am avut grijă de el, i-am dat timp să scrie, l-am trimis la universitate, am investit în el, acum el se ridică şi pleacă împreună cu toată ramura lui de producţie – bun, în regulă, n-avem obiecţii, dar la banii de plecare trebuie să renunţe“. Darul de plecare, după treizeci de ani de tovărăşie în kibbutz, era o sumă de bani considerabilă, poate o sută de mii de shekeli, iar noi n-aveam nici o para chioară. Nimic. Şi amândoi aveam deja aproape cincizeci de ani. Eu am spus: Nu. Deoarece e drept că primisem de la Hulda multe lucruri, şi zile pentru scris, şi o cameră de lucru, şi sunt recunoscător pentru tot, dar mâna care scrie n-am primit-o de la Hulda. În afară de asta, branşa scriitoricească nu seamănă cu alte branşe, fiindcă în perioade de mare tensiune, în alte branşe se făceau mobilizări, tovarăşii se ofereau să lucreze ore suplimentare la cules, sau la egrenarea sau la recoltarea bumbacului, pe când în branşa mea n-au fost niciodată mobilizări de forţe. Când am fost bolnav, nimeni nu m-a suplinit, când am lucrat ore suplimentare, nimeni nu mi-a trecut asta în vreun registru. În plus, dacă asta e o branşă, atunci poftim, sunt gata să lucrez două luni în tovărăşie cu o persoană desemnată de kibbutz pe care s-o las apoi în locul meu în branşă. În cele din urmă, arbitrul a stabilit un compromis, ca Nili să primească totuşi darul de plecare, fiindcă ea ce vină are? Dar eu trebuia să renunţ. Ne-am despărţit de kibbutzul Hulda în relaţii bune. N-a fost nici o ceartă, nici un conflict, nici un tribunal implicat. Ne-am despărţit găsind o

soluție de compromis. Dar în kibbutz există o problemă în privința artiştilor – ştiu că au mai apărut asemenea complicații şi cu sculptori sau cu pictori care au creat înkibbutz. Problema drepturilor de proprietate intelectuală a fost una cât se poate de serioasă. Nu sunt sigur că au rezolvat-o până în ziua de azi. Cui îi revine dreptul de proprietate intelectuală în cazul în care creatorul e membru de kibbutz?

Drepturile de autor asupra cărților pe care le-ai scris acolo au rămas, bineînțeles, ale tale.

Drepturile au rămas ale mele, da. Puteam desigur să spun de bunăvoie şi nesilit de nimeni că donez toate roialitățile kibbutzului Hulda, dar asta nu mi s-a părut drept.

De fapt, de ce ați plecat?

Fiindcă Daniel se sufoca, se sufoca la propriu acolo, în kibbutz. A trebuit să plecăm din cauza faptului că măslinii şi pesticidele cu care se stropeau câmpurile agravau astmul lui Daniel. Pe urmă, la Arad, Daniel a adoptat un pisoi, iar când ne-am dus să vedem specialistul în alergii şi doctorul ăsta a auzit că avem un pisoi în casă şi că el dormea în pat cu Daniel, a fost zguduit şi i-a spus: Aşa ceva nu se poate. Daniel avea pe atunci şapte ani, şi doctorul ăsta credea că băiatul nu pricepe engleza, aşa că a zis: *You have to choose, either the cat, or the little boy*. S-a lăsat tăcere, şi imediat Daniel a spus: *Keep the cat, keep the cat!*

Cu siguranță a fost înfricoşător, să plecați aproape fără nimic.

A fost ca o săritură de la trambulină pe întuneric, în bazin, fără să ştim dacă acolo jos e sau nu apă.

Interesant – asta e exact comparația de care te-ai servit ca să descrii momentul părăsirii casei tatălui tău, la paisprezece ani şi jumătate.

Shira, dacă ar trebui să-i dau acestei cărți un subtitlu, ea s-ar putea numi *Povestea unui săritor în serie în bazine goale*. Am împrumutat bani de la bancă şi din alte locuri şi am cumpărat casa asta din Arad. Viața era ieftină pe-atunci, dar în primii ani am avut patru slujbe. Noi am început la

patruzeci şi şapte de ani ceea ce oamenii încep în general imediat după serviciul militar. Semănam puţin cu o pereche de imigranţi din Coreea de Nord: la patruzeci şi şapte de ani am completat pentru prima oară un cec şi am fost uimit de experienţa de a scoate bani adevăraţi direct din perete, cu ajutorul unui card de credit.

Care au fost cele patru slujbe?

Predam la Universitatea din Beer Sheva din poziţia de colaborator extern, predam la Colegiul Saphir din aceeaşi poziţie, şi scriam un articol pe săptămână, câteodată două, în ziarul *Davar*, pentru Hannah Semer[12]. În afară de asta, eram plecat trei nopţi pe săptămână, fiindcă ţineam prelegeri plătite în tot felul de locuri din ţară, iar o lună pe an zburam în America, să ţin conferinţe, şi pentru conferinţele astea se plătea foarte bine. Au fost câţiva ani grei şi înfricoşători, trăiam aproape în sărăcie. Dar n-aveam decât patruzeci şi şapte de ani, aveam putere, şi încet, încet am plătit împrumutul pentru casa din Arad. Pe urmă, fără să mă fi adresat vreodată lor, într-o bună zi Universitatea Ben Gurion mi-a trimis o scrisoare, informându-mă că sunt de-acum profesor plin, şi nu doar colaborator extern.

12. Hannah Semer (1924–2003), jurnalistă israeliană, redactor-şef al ziarului *Davar* între 1970 şi 1990.

Spui că ai plecat, dar de fapt ai fugit, fiindcă ai fost nevoiţi, constrânşi. Cu toate astea ai fost bucuroşi să plecaţi?

Nili a fost mai bucuroasă, eu mai puţin. Lui Nili şi copiiilor nu le era bine în kibbutz, eu eram în regulă. Aveam câţiva prieteni acolo, iar pentru mine era interesant. Şi credeam în ideile legate de kibbutz; încă mai cred într-o versiune îndulcită a unora dintre ele. Dar astăzi ştiu că acele case comune ale copiilor erau un loc îngrozitor şi cumplit. Adevărul e că am ştiut asta şi atunci, dar am refulat. Dacă aş putea să mă întorc în timp, aş părăsi kibbutzul mult, mult mai devreme. Înainte de declanşarea bolii lui Daniel. Aş fi plecat fiindcă fetelor mele nu le era bine în casele pentru copii. Şi nici lui Nili nu-i era bine în kibbutz.

Fără să pătrundem în vieţile particulare ale copiilor tăi, poţi să spui mai

multe despre asta?

Este o poveste în cartea *Între prieteni* care istoriseşte asta mai bine decât tot ce ți-aş putea spune acum. Povestea asta e intitulată *„Un copil“*. Casa comună a copiilor era un loc darwinist. Întemeietorii şi întemeietoarele kibbutzului au crezut, la fel ca Rousseau, că omul se naşte bun şi numai împrejurările îl strică. Ei credeau, ca biserica creştină, că toți copiii sunt puri: sunt în fond îngeri mici, care n-au simțit gustul viciului, şi casa copiilor din kibbutz va fi un paradis de iubire, drăgălăşenie şi generozitate. Ce ştiau ei, întemeietorii kibbutzului? Nu văzuseră copii în viața lor. Ei înşişi erau nişte copii. Ce ştiau ei despre ce se întâmplă când copiii sunt lăsați singuri? E suficient să stai cinci minute lângă gardul unei grădinițe, ca să ştii o dată pentru totdeauna că aşa ceva e interzis. Ei au dezvoltat o teorie întreagă potrivit căreia copiii n-o să se vadă decât unul pe altul, şi asta o să-i împiedice să imite aspectele negative ale părinților. Dar nopțile, după ce adulții spuneau noapte bună şi plecau, casa copiilor se transforma uneori în insula singuratică din romanul *Împăratul muştelor*. Vai de cei slabi! Vai de cei sensibili! Vai de cei cu ciudățenii! Era un loc al cruzimii.

Mi-e ruşine că mi-am lăsat fetele să crească într-o astfel de casă a copiilor. Pe Fania şi pe Galia. Daniel a plecat din kibbutz la vârsta de şase ani, iar de la doi ani a trecut, ca toții copiii de la Hulda, să locuiască împreună cu părinții, în căminul familial. Regret încă mai mult şi mi-e ruşine că atunci când erau necăjite nu am avut curaj să mă amestec şi să mă războiesc ca să le apăr. Credeam că în kibbutz nu se fac asemenea lucruri. Şi, în afară de asta, mai eram şi îngrozitor de lipsit de încredere, fiindcă eram un copil venit dinafară, nu eram de acolo. Ei m-au cules dintr-un loc foarte trist şi mi-au dat o casă când eu n-aveam casă, şi de aceea, chiar şi atunci când eram deja tată, încă mă simțeam dator să mă comport ireproşabil tot timpul.

Chiar şi atunci.

Da. Deşi ştiam prea bine ce li se întâmplă acolo copiilor puțin mai slabi, puțin altfel decât ceilalți. O ştiam din experiență. Nu pot să mă ascund îndărătul pretextului că nu ştiam ce se petrece în casele copiilor, pentru că

trecusem şi eu prin toate astea. Poate chiar mai rău decât fetele mele. Eram un copil dinafară, şi încasam lovituri la nesfârşit. Eram bătut pentru că ei erau bronzaţi şi eu eram alb, fiindcă nu jucam baschet, fiindcă scriam poezii, fiindcă vorbeam frumos, fiindcă nu ştiam să dansez, şi primeam şi ceea ce se numeşte în Armata de apărare a Israelului „contralovitură anticipativă“, fiindcă într-o zi o să părăsesc kibbutzul. Cei doi băieţi cu care împărţeam camera, amândoi au părăsit kibbutzul mult înaintea mea, mă băteau zilnic, deoarece era absolut limpede că eu n-aveam să rămân în kibbutz.

E îngrozitor.

Nu pot nici măcar să-mi privesc fetele în ochi şi să le spun: nu ştiam cât vă e de rău, fiindcă ştiam. Dacă aş putea să dau timpul înapoi, aş părăsi kibbutzul cu mulţi ani mai devreme. Cu toate că pe mine kibbutzul mă fascina din punct de vedere ideologic şi din punct de vedere uman – am vorbit deja despre asta. Kibbutzul era pentru mine o comoară inepuizabilă, deoarece el era poate şcoala la care se studia cel mai bine natura umană. Dar ar fi fost egoist din partea mea să rămân acolo. Adevărul este că mă şi temeam să plec, fiindcă nu aveam nimic, n-aveam o para chioară. Nici de la părinţii mei, nici de la părinţii lui Nili, şi de fapt n-aveam nici o meserie. Eram profesor la gimnaziu, fără autorizaţie de predare, pentru că nu studiasem pedagogia. Ce puteam face? Nili putea eventual să se angajeze bibliotecară, şi eu puteam să fiu învăţător într-un loc unde aş fi fost acceptat fără autorizaţie. Ne era teamă. Nu ştiam pe atunci că o să vină ziua în care am să scriu cărţi care au să ne aducă bani. Nu ştiam asta. Nici măcar nu visam la aşa ceva. Mă temeam că n-am să izbutesc nicicum să întreţin o familie. Astăzi mă gândesc că poate ar fi trebuit să îndrăznesc să plec mult mai devreme.

Între a părăsi kibbutzul şi a nu interveni este un anumit interval de acţiuni.

Interveneam uneori, dar asta nu ajuta prea mult. Nici nu eram destul de îndrăzneţ. Mă temeam de certuri şi de conflicte cu alţi părinţi.

Şi asta nici nu se obişnuia pe atunci. Părinţii nu interveneau.

Părinţii nu interveneau. Dar erau şi părinţi care interveneau totuşi. Erau oameni mai agresivi decât mine şi decât Nili, oameni care interveneau şi îi făceau scandal îngrijitoarei, sau făceau scandal la comitetul pentru educaţie, ce se întâmplă aici, i-au făcut copilului meu aşa şi aşa, i-au făcut copilului meu aşa, asta e inadmisibil. Eu n-am făcut asta. Ar fi trebuit s-o fac, dar n-am făcut-o.

Se conturează din conversaţia noastră un tablou destul de trist al ideologiei kibbutznice, şi mai ales al înfăptuirii ei.

În ADN-ul caracterului israelian au rămas câteva gene datând din perioada respectivă, care sunt, după mine, gene sănătoase. Ţi-l aminteşti pe Stanley Fischer, guvernatorul Băncii Israelului? El a povestit odată că a zburat într-un weekend cu soţia lui Rhoda în Cipru, într-o minivacanţă. La două şi jumătate noaptea, Stanley şi Rhoda Fischer stăteau, frânţi de oboseală, lângă trenul de bagaje de la Limasol, aşteptându-şi valiza. Un călător israelian s-a apropiat de ei politicos. „Cer iertare, domnul meu, sunteţi cumva guvernatorul Băncii Israelului?“ Îi răspunde: „Da“. „Unde e mai bine să schimb bani? La aeroport, sau mâine, la bancă?“ Îmi place la nebunie povestea asta. Sunt întrebat ce iubesc în Israel. Asta. Nu l-a jignit pe Stanley Fischer, nu a fost grosolan, dar ştia că Stanley Fischer lucrează pentru el. Asta nu i s-ar fi întâmplat guvernatorului Băncii Franţei sau Băncii Germaniei. Asta e gena pe care kibbutzurile şi mişcările de tineret dinăuntrul lor au transferat-o în societatea israeliană, şi poate continuă încă s-o transfere. Eu iubesc asta. Anarhismul, francheţea, insolenţa, predispoziţia către ciondăneală, absenţa ierarhiilor, „nimeni n-o să-mi spună mie ce să fac“. Ăsta e darul kibbutzului, al perioadei aceleia, al primelor imigrări masive. Ştiu, bineînţeles, că în vremurile noastre sunt sacrificate vaci sfinte. Când am scris *Acolo unde urlă şacalii*, când l-am atacat pe Ben Gurion în chestiunea Lavon, eram plin de bucuria sacrificării vacilor sfinte: etosul kibbutzului, mitul „părinţilor naţiunii“ etc. Dar astăzi, când văd un stol întreg de spintecători năpustindu-se cu entuziasm pe o vacă bătrână, pe kibbutz, simt deodată că sunt puţin de partea vacii. Nu pentru că o ador, ţin

prea bine minte loviturile ei de copite şi duhoarea. Dar cel puţin dădea un lapte care nu era rău deloc.

În ultimii ani, multe kibbutzuri se dizolvă sau se privatizează. Crezi că e o formă de organizare care stă să dispară?

Nu. Există azi cel puţin o sută de kibbutzuri care nu s-au privatizat, şi nici nu s-au transformat în terenuri agricole. În majoritatea kibbutzurilor se continuă respectarea proprietăţii comune asupra mijloacelor de producţie, şi ăsta a fost întotdeauna miezul viziunii social-democratice. Cândva, poate, kibbutzul va avea un farmec înnoit. Nu se va dansa hora în sala de mese şi nu se va face dragoste pe câmp nopţile. Asta s-a terminat. Dar poate va exista o versiune adultă a ceea ce pionierii au încercat să facă în mod pueril. Nu neapărat la sat, poate nici măcar în Israel. Poate că în viitor vor fi multe comune urbane care vor încerca să facă să fiinţeze ceva asemănător cu o familie lărgită, oferind mai mult sprijin la bătrâneţe, mai multă înţelegere reciprocă, mai multă implicare în creşterea copiilor. De fapt, ele există deja azi: unii dintre nepoţii mei sunt membri ai unor comune urbane foarte atrăgătoare.

Nu ştiu ce crezi tu, dar ce văd eu de aici, şi ce am văzut şi la Arad, e o mulţime de oameni care muncesc peste puterile lor, ca să facă bani mai mulţi decât au într-adevăr nevoie, ca să cumpere lucruri de care nu au nevoie, ca să facă impresie asupra unor oameni pe care nici măcar nu-i iubesc. O parte din ei o să se sature de asta. Dar nu majoritatea, majoritatea va rămâne competitivă. Asta e firea omului. Însă va fi o parte care va căuta o alternativă, şi această parte poate că va extrage dintre ideile originale ale kibbutzului gândul bun al unei familii lărgite, fără să schimbe firea omului, fără egalitate absolută, fără să scotocească prin odăi, ca să vadă cine are şi cine n-are ceainic. Fiindcă tocmai societatea care a izbutit să cucerească colinele nedreptăţii sociale a descoperit, dincolo de colinele astea, povârnişurile abrupte ale nedreptăţii existenţiale. Ce vreau să spun? Tocmai în societatea care a anulat prăpastia dintre o adolescentă bogată şi o adolescentă săracă se reliefează cu atât mai puternic prăpastia dintre o fată atrăgătoare şi o fată neatrăgătoare. Ce are să facă fata neatrăgătoare? O să meargă la comitetul pentru egalitate şi o să spună „Şi mie mi se cuvine“?

Am spus o fată, dar puteam să spun şi un băiat. Astea sunt lucruri imposibil de corectat. Iar eu sper că dacă vreodată, în altă existență, o să revină ideea asta de kibbutz, ea va fi pusă în aplicare de oameni maturi, şi nu de tineri şi tinere la vârsta maturizării, care încă habar n-au ce înseamnă viața. Oameni care înțeleg că de componentele de bază ale naturii omului nu trebuie să te atingi deloc, fiindcă asta nu se va termina cu bine. Majoritatea nu va voi asta niciodată, dar minorității poate că i se pot propune reguli de joc puțin diferite.

În afară de părăsirea kibbutzului, ce altceva ai mai face altfel dacă ai trăi a doua oară?

Poate că aş investi mai mult efort în sfera politică. Nu aş candida sub nici un motiv pentru un loc în parlament, cu toate că s-a făcut apel la mine în două sau trei rânduri, să candidez din partea a tot felul de grupări de stânga, Moked, Sheli, Meretz. Dar nu m-aş duce în Knesset. Poate că aş fi investit mai mult efort în activitatea politică în perioada în care mai credeam că balanța se clatină, dacă aş fi ştiut tot ce ştiu astăzi. Nu ştiu sigur dacă asta ar fi schimbat ceva, cel mai probabil n-ar fi schimbat nimic. Sunt câteva lucruri pe care le-am spus şi pe care regret că le-am spus în public. Astăzi nu le-aş mai spune, sau le-aş spune în cu totul alt fel. Despre alte lucruri pe care le regret n-am să-ți spun.

Dar despre lucrurile astea pe care le-ai spus în public eşti dispus să vorbeşti?

Da. Pot să-ți dau un exemplu. De câteva ori am scris şi am spus că, în privința problemei ocupației, a păcii şi a viitorului teritoriilor cucerite, dreapta de la noi gândeşte cu burta, iar stânga gândeşte cu capul. Regret afirmația asta. E o gândire simplistă şi incorectă. Astăzi mi se pare că şi stânga, şi dreapta gândesc şi cu capul, şi cu burta, şi uneori şi stânga, şi dreapta gândesc problemele legate de teritorii şi de pace cu capul şi cu burta concomitent.

Ai ajuns aici, cumva, pornind de la o poveste comică despre camera ta de lucru.

Da. În ziua în care mi s-a permis să stau într-o cameră de lucru doar a mea, înconjurat de mobila moştenită de la Ghiza, pentru mine lumea s-a schimbat. Pentru că până atunci, ca să scriu tot ce scrisesem, mă duceam să mă ascund prin tot felul de locuri. În odaia de studiu din spatele casei de cultură, noaptea, când nu era nimeni acolo, sau la closet, în locuința de o cameră şi jumătate pe care o aveam. Şi uite că aveam deodată un loc în care ştiam că pot să închid uşa, că aveam un spațiu al meu preț de câteva ore. Lumea s-a schimbat. Totul a devenit altfel. Era ca şi cum aş fi câştigat la loto un milion de dolari. Niciodată n-am crezut în muze, n-am crezut în inspirație, nu am crezut în lucruri de felul ăsta, dar în clipa în care am avut o masă, şi un scaun, şi o uşă pe care o puteam închide, totul a fost altfel. În momentul în care puteam, de pildă, să fac o pauză de câteva ore de la scris şi să las hârtiile să mă aştepte pe masă, nu să le împăturesc şi să le îndes repede într-un dosar de carton, pentru ca nimeni să nu-şi arunce privirile prin ele, viața mea s-a schimbat cu totul. Poate că poeții pot să scrie la cafenea, să compună o poezie într-un soi de transă. Pe urmă stau şi corectează. Dar proză? Să scrii un roman e ca şi cum ai reconstrui Parisul din chibrituri şi clei. Nu poți să faci asta aşa, doar în orele libere, sau într-o transă continuă. Şi sunt multe zile, iar aici, lângă masa asta, sunt multe zile în care înainte de cinci dimineața eu sunt deja la masă şi şed, şi şed, şi nu se întâmplă nimic.

Şi în asemenea zile te încearcă sentimente de vinovăție?

Astăzi ştiu deja că asta e o parte componentă a muncii, dar ani întregi am avut sentimente de vinovăție. Când kibbutzul mi-a dat două zile, şi pe urmă trei zile pentru scris, mă trezeam înainte de cinci dimineața, mă duceam în odaia care-mi fusese oferită, şedeam până la amiază, scriam patru propoziții, cinci, ştergeam două. Au fost zile când scriam patru propoziții şi ştergeam şase – două din ziua precedentă. La prânz mergeam în sala de mese şi eram extrem de ruşinat, fiindcă la stânga mea şedea un om în haine de lucru care arase deja în dimineața aceea cu tractorul douăzeci de dune, iar în dreapta mea şedea un om în haine de lucru care mulsese deja treizeci de vaci în dimineața aceea, iar eu stăteam între cei doi şi-I mulțumeam lui Dumnezeu că nimeni nu ştia că eu nu scrisesem toată dimineața aceea decât

şase rânduri, dintre care am şters trei. Cu ce drept stăteam şi mâncam eu prânzul acolo? Mă încercau sentimente de vinovăție îngrozitoare. Şi-atunci, încet-încet, mi-am inventat o mantră, mi-am spus, Amos, ceea ce faci tu seamănă de fapt cu munca unui prăvăliaş: Vii dimineața, deschizi băcănia, şezi şi aştepți clienți. Dacă sunt clienți, e o zi bună. Dacă nu sunt clienți, tu tot îți faci meseria, prin aceea că şezi şi aştepți. N-ai idee cât de mult m-a liniştit mantra asta.

Cu voia ta, am să mi-o însuşesc şi eu.

Nu stau să citesc ziarul în acest timp, nu fac pasiențe, sau mai ştiu eu ce altceva. Nu stau la taclale, nici nu ciripesc pe Twitter, nu e-mailuri, nu filme porno, stau doar acolo şi aştept. Uneori ascult muzică. Mantra asta m-a liniştit. Nu e nevoie să-ți spun că, în general, sentimentele de vinovăție sunt o invenție evreiască. Strămunii noştri le-au inventat chiar aici, pe urmă au venit creştinii şi le-au comercializat, cu un succes colosal, în întreaga lume. Dar patentul e al nostru. Ca evreu, am sentimente de vinovăție îngrozitoare pentru faptul că noi am inventat sentimentele de vinovăție. Şi cu toate astea, dacă trece o zi întreagă în care nu am sentimente de vinovăție, seara am sentimente de vinovăție pentru faptul că o zi întreagă n-am avut sentimente de vinovăție. Noi ne deosebim de creştini, care şi ei au sentimente de vinovăție din belşug, prin aceea că suntem, din câte se pare, campioni mondiali în a trăi sentimente de vinovăție, fără să ne bucurăm mai întâi de plăcerile păcatului. Ştiu că fraza asta ar fi trebuit de fapt să-i aparțină lui Woody Allen, dar din întâmplare mi-a ieşit mie. Uneori vinovăția poate să fie un motor puternic. Cine are sentimente de vinovăție e un om care suferă, iar cine n-are sentimente de vinovăție e un monstru.

Poate că budiştii au izbutit să se descotorosească de vinovăție. Nu ştiu.

Dacă au izbutit, eu îi invidiez teribil, dar numai pentru o clipă. După o clipă nu-i mai invidiez, ba aproape că mi-e milă de ei. Sentimentele de vinovăție seamănă puțin cu o mirodenie bună pentru aproape orice: pentru creație, pentru sex, pentru calitatea de părinte, pentru relațiile dintre un om şi alt om. Un strop de aromă. Dar dacă ni se oferă o farfurie întreagă plină cu mirodenii – ajutor !

Când copilul tău e bătut

Am să schițez pentru o clipă harta de ansamblu a criticii cărților tale. În primul tău deceniu și jumătate ca scriitor, critica literară israeliană te-a întâmpinat cu o îmbrățișare puternică și te-ai bucurat de o imensă prețuire. Ai devenit în scurt timp expresia unui consens, vocea unei generații. Aproape toate superlativele de care m-aș folosi aici n-ar fi suficiente. Pe urmă au venit ani mai grei, și lucrul ăsta s-a schimbat iar către anii 2000 – eu cred că Poveste despre dragoste și întuneric a marcat asta în mod univoc. Vreau să-ți pun, înainte de orice altceva, o întrebare generală: În ce mod criticile – bune, rele – te-au atins, te-au influențat?

Adevărul?

Adevărul.

Uite, criticile bune sunt minunate, fiindcă toți avem nevoie să fim încurajați în ceea ce facem. Nu știu dacă mai mult decât alți scriitori, sau mai puțin, dar eu am nevoie de confirmare. Asta îmi consolidează poziția. Însă criticile proaste influențează mai puternic decât cele bune. Închipuie-ți că fiul tău coboară singur în curte să se joace, iar tu stai la fereastră și-l supraveghezi. Vin niște derbedei și-l bat, iar tu nu poți nici măcar să deschizi fereastra și să strigi, ești silită să stai la fereastră și să privești cum îți e bătut copilul. Așa e și cu criticile negative. Cine o să-ți spună altceva – ori e făcut din materiale pe care eu nu le cunosc și nu le înțeleg, ori nu zice adevărul. Lui Agnon îi plăcea să spună că criticii nu-l înțeleg și că nu sunt importanți pentru el. Ții minte, în *Ieri-alaltăieri*, că pictorul Shimshon Bleukopf îi spune lui Itzhak Komer: „E adevărat că artistul nu înțelege nimic din propria lui creație…“

„…dar în orice caz înțelege mai mult decât criticii lui“.

Şi Dov Sadan are o poveste teribil de amuzantă cu Agnon şi peştii. O cunoşti?

Cred că nu.

Sadan vine odată la Agnon, stă acolo sus în odaia lui de lucru, de la etajul al doilea, şi-l întreabă pe Agnon: „Ce părere ai despre criticii tăi?“ Agnon i-a răspuns: „Nevastă-mea şi copiii au plecat la Ghedera“. Sadan l-a întrebat: „Ce legătură are?“ Agnon a răspuns: „Am nişte crapi în baie, şi nevastă-mea m-a rugat să-i supraveghez, vino, însoţeşte-mă“. Sadan n-a înțeles legătura, dar amândoi au coborât, şi într-adevăr în cadă înotau doi crapi. Agnon a scos dopul, toată apa s-a scurs şi peştii au început să se zbată spasmodic. Apoi a pus dopul la loc. A umplut cada cu apă proaspătă, s-a răsucit către Sadan şi a spus: „Ca peştii aceia dintre o apă şi alta, aşa sunt criticii mei între o poveste şi alta“. Ăsta e Agnon. E simpatic. Tu mă întrebi dacă-l cred? Nu-l cred. Nu cred pe nimeni care spune una ca asta. Asta n-are nici o legătură cu literatura şi cu cărțile, are legătură cu toate faptele oamenilor. Un om mobilează o casă, în ea intră oameni care văd casa pentru prima oară, e important pentru el ce vor spune, chiar dacă sunt oameni complet străini. Haine, încălțări, orice. De ce au fost ani în care criticilor le-a plăcut ce scriam, şi au fost ani în care au respins tot ce scriam? Adevărul e că nu ştiu răspunsul. Răspunsul cel mai simplu e că se prea poate ca tot ce am scris între *Soțul meu, Michael* şi *Aceeaşi mare* să nu fi fost bun. Poate că aveau dreptate.

Eu nu cred că anii grei au început cu Soțul meu, Michael. *Poate la mijlocul anilor ’70, cu* Atinge apa, atinge vântul, *poate că la începutul anilor ’80, cu Odihnă desăvârşită. Nu ştiu.*

Tu ce crezi?

Eu nu cred că tot ce am scris între, să spunem, *Odihnă desăvârşită* şi *Aceeaşi mare* nu a fost bun. Poate că s-a schimbat gustul publicului, poate că oamenii au vrut în sfârşit să audă o voce nouă, şi, într-adevăr, în anii aceia s-au auzit voci noi, iar când s-a întâmplat asta, oamenii au considerat

că e revigorant. Şi poate că ceea ce a lăudat un critic cu entuziasm excesiv şi prea consecvent l-a făcut pe alt critic sau pe un al treilea să spună, scuze, un moment, cine îi încoronează aici pe regi? Nu ştiu. Tot ce am spus acum sunt variații ale celor două cuvinte „nu ştiu“. Dar ăsta e un fapt. Ce am semnalat e un fapt, iar fapt e şi că asta m-a durut foarte tare la timpul său. Azi totul se îndepărtează încetişor de mine, n-am citit cărțile astea mulți ani, dar la timpul său, asta m-a durut foarte tare. Deoarece copilul a fost într-adevăr bătut. Niciodată n-am înțeles asta pe deplin.

Yigal Schwarz a scris un articol care era o încercare de a înțelege reacțiile emoționale extreme pe care le trezeşti, ca scriitor şi ca om de cultură. Citez din acest articol: „Amos trezeşte în spațiul cultural israelian reacții extreme în asemenea măsură, încât e greu de descifrat logica sau originea lor. Pe de o parte, mărturii de dragoste şi admirație şi, pe de altă parte, manifestări de ostilitate, ură, dezgust.“ Aviad Raz a publicat un articol cu titlul „De ce ne place să-l urâm pe Amos Oz – reflecții asupra atacului colectiv recent“, în care scria despre dorința de a înfige un ac în balon. Şi mai scria – mi-e greu să rostesc cuvintele astea – „vrăjitorul trebuie ars“. Cum îți explici, sau cum înțelegi reacțiile astea față de tine, față de ce scrii?

Între *Odihnă desăvârşită* şi *Aceeaşi mare* au fost aproximativ cincisprezece ani în care nu numai în critica literară, ci şi în facultățile de literatură a existat un consens aproape unanim să fie respins sau contestat tot ce scriam. *Să cunoşti o femeie* sau *Să nu pronunți: noapte* au fost cărți desființate aproape în unanimitate. Ură, da, ură e cuvântul potrivit. Să-ți spun că ştiu să explic asta? Poate că ar merita să încerc? Să ne gândim şi la câteva lucruri care nu țin tocmai de sfera literaturii. Primul lucru: el nu e unul dintre noi. El e un extraterestru. În general nu-l vedem aici. Ori e acolo, în kibbutzul lui, ori e la Arad, la capătul lumii. Ce-şi închipuie, că stă pe Muntele Sinai şi vorbeşte cu noi de departe? Deci se poate şi asta. Că dacă aş fi locuit la Tel Aviv şi aş fi avut întâlniri, şi m-aş fi frecat de unul şi de altul… Poate ar mai fi şi faptul că el nu arăta deloc rău în anii aceia…

Iartă-mă că surâd.

De ce să-ţi ceri iertare? N-am spus nimic sexist.

Nu. Dar ai început să vorbeşti despre tine la persoana a treia.

El era pretutindeni şi nu era nicăieri. Vreau să spun: şi în politică. Ce înseamnă asta, chiar şi prim-miniştrii îl invită la discuţii, şi chiar e citat la radio, în presă. Aproape că nu e mişcare de stânga în centrul căreia să nu se afle într-un fel sau altul. Şi la demonstraţiile de amploare din Piaţa Regilor Neamului Israel – el e peste tot, dar nu e nicăieri. Fiindcă nu se poate acomoda pe deplin cu nimeni. Nu se împacă nici cu stânga post-sionistă, care spune că tot proiectul ăsta sionist a fost o greşeală sau o crimă, şi nici cu cei care susţin că „în curând totul se va isprăvi, iar ultimul o să stingă lumina“. Dar el nu-i nici cu cei care iubesc locurile sfinte şi care se topesc de dragul nostru, minunându-se de cât de frumoşi suntem şi în ce măsură Israel e o lumină pentru creştini. Dar nu-i nici cu cei care spun că arabii nu sunt vinovaţi de nimic şi noi suntem vinovaţi de toate. Şi nici cu cei care spun că arabii sunt vinovaţi de toate. Ce fel de ţipar e ăsta? Şi poate, poate într-adevăr s-a crezut că din punct de vedere politic încercam să fiu în toate luntrile, să investesc şi în acţiunile astea, şi în acţiunile celelalte, iar asta nu-i o faptă de vitejie. Nu e *integrity*. Poate că dacă aş fi stat pe margine, şi eu aş fi interpretat în acelaşi fel. Dar nu asta era ceea ce mă punea în mişcare. Mă punea în mişcare o complexitate ale cărei rădăcini se află poate în aceea că am crescut între revizionişti. În aceea că aproape întotdeauna am avut două perechi de ochi. Cel puţin.

Şi poate că asta se leagă şi de retorică, de perfecţiunea limbii tale, care supără oamenii. E ca şi cum ai scrie şi ai vorbi prea frumos.

Da, e adevărat. Asta într-adevăr supăra oamenii. Şi poate că pe bună dreptate. De ce vorbeşte atât de frumos? Ce e cu scliviseala asta? Parcă e mereu îmbrăcat în haine de Shabbat.

Poţi să înţelegi lucrul ăsta?

Da. Am crescut cu ideea că un scriitor adevărat, care suferă ca Brenner, trebuie să se exprime pe jumătate stâlcit, un asemenea scriitor se bâlbâie. Dacă omul ăsta vorbeşte atât de frumos şi atât de şlefuit, precis nu-i

adevărat ce spune. Țin minte chiar că adesea se folosea împotriva mea cuvântul „împopoțonat“. Nu înțelegeam asta, nu mă exprimam înzorzonat. Cel puțin aşa cred. De unde până unde? Mă exprimam cu grijă. Dar asta nu se potrivea cu clişeul conform căruia un intelectual cu viață sufletească intensă trebuie să fie unul care scoate un fel de țipete profetice, gemute. Dacă asta vine din adâncul inimii lui, atunci nu se poate să fie atât de îngrijit.

Când apăream în cele din urmă în oraş, nu eram văzut cu blugi rupți, nu mă vedeau cu plete, toate însemnele revoltei generației din anii ’60 lipseau. Şi lipsea şi felul de a vorbi al opoziției de stânga, al celor care li se împotriveau Goldei şi al celor care se opuneau anexării, retorica cea mai răspândită fiind aceea a lui Amos Kenan[13], retorica unei mânii profetice, mânie amestecată cu sarcasm şi dispreț, fără nici o reținere, prin care erai îndemnat să verşi peste ei şi să-i spinteci. Şi eu am scris câteva articole furibunde , dar ele au reprezentat în mare o luare de poziție mai mult decât o înfierare. Sau înfieram prin analiză. Poate mai multă ironie şi mai puțin sarcasm. Multora nu le plăcea asta. Şi pe deasupra, el vorbeşte frumos, arată bine, el nu e de-ai noştri, nu-i şade bine.

13. Amos Kenan, sau Keinan (1927–2009), jurnalist, pictor, sculptor, dramaturg (*Trenul pierdut*, printre alte piese de teatru) şi romancier israelian (*Drumul către Ein Harod* – 1984, printre alte romane), distins cu numeroase premii.

S-ar zice că şi pe tine te irită.

Într-adevăr, mă irită. Încerc pentru o clipă să-l privesc dinafară. Observ lucrul acela de bază despre care am vorbit, faptul că oamenii spuneau, de ce întotdeauna el? Curtea israeliană e o curte mică, cu greu pătrunde în ea o rază de lumină, atunci de ce întotdeauna raza e pe el? Să se dea la o parte. Mai sunt şi alții. Înțeleg asta prea bine. Pot să-mi imaginez că mă aflu în aceeaşi curte, dar un altul stă sub raza de soare – nu ştiu dacă m-aş fi năpustit asupra lui, dar aş fi fost supărat, aş fi gândit „şi mie mi se cuvine un pic“. Uite, nu-ți pot răspunde sincer la întrebarea dacă mi-am dorit într-adevăr locul ăsta, sau m-am trezit pur şi simplu în el. Nu ştiu. E posibil ca în adâncul meu să fi fost ceva ce nu regreta să se afle acolo. Dar țin să-ți spun totuşi un lucru: nu am avut niciodată ambiția să fiu numărul unu. Şi

nici n-am fost, nici la şcoală, nici în sport, nici în armată, nici la lucrul pe câmp şi nici la universitate, n-am asta. Nu am insomnii când un altul capătă un premiu la care şi eu am fost candidat, sau când un altul – nu ştiu – vinde mai multe exemplare decât mine. Da, uneori invidiez. Chiar foarte tare. Invidiez un scriitor care scrie mai bine decât mine, dar niciodată un scriitor „de succes“, care reuşeşte mai bine decât mine. Invidiez pe cineva care face un lucru aproape de perfecțiune, dar niciodată pe cineva mai lăudat, asta chiar deloc.

Eu te cred, dar mă întreb dacă şi alții vor crede.

Nu, nu vor crede. Însă lucrul ăsta trebuie spus. Ăsta e adevărul. Nici măcar o singură dată, de cel puțin şaizeci de ani, n-am atacat vreun scriitor pe chestiuni literare; în probleme politice da, să zicem pe Moshe Shamir[14], pe Haim Gouri[15], pe Nathan Zach[16], şi înainte pe Nathan Alterman[17] şi pe Uri Zvi Greenberg[18]. Dar, în chestiuni de reputație literară, mi-am spus: asta nu e treaba mea. Eu nu sunt în războiul ăsta al masculilor alfa pentru pradă sau pentru trofee. Nu şi iar nu. Eu nu.

14. Moshe Shamir (1921–2004), dramaturg, marcantă figură publică; autorul romanului şi al piesei de teatru *A păşit peste câmpuri*, devenite şi scenariu de film – lucrări clasice ale literaturii israeliene moderne.

15. Haim Gouri (1923–2018), poet, romancier, jurnalist, autor de filme documentare, socotit unul dintre cei mai importanți gânditori israelieni.

16. Nathan Zach (n.1930), cunoscut poet modernist israelian, distins cu premiile Bialik şi Feronia, precum şi cu Premiul Israel pentru Literatură; a susținut idei controversate atât în plan literar, cât şi în plan social.

17. Nathan Alterman (1910–1970), unul dintre cei mai de seamă poeți israelieni, dramaturg, jurnalist şi traducător, figură publică de prim-plan; de două ori laureat al Premiului Cernihovsky, laureat al premiilor Ruppin şi Bialik, precum şi al Premiului Israel pentru Literatură.

18. Uri Zvi Greenberg (1896–1981), poet şi jurnalist, de trei ori laureat al Premiului Bialik, laureat al Premiului Israel pentru Literatură; a scris în ebraică şi în idiş.

De fapt, de ce nu? De ce n-are voie un scriitor să spună despre creația altui scriitor că nu e bună, că e revoltătoare?

Eu înțeleg critica, am scris şi eu câteva lucruri despre cărți. Dar nimic de pe lumea asta n-o să mă facă să scriu despre o carte care mie nu-mi place. De ce? Ce-i asta, mă mobilizez pentru a avertiza publicul să nu cumpere de

la prăvălia asta, fiindcă alimentele nu sunt proaspete? E doar o carte, nimic mai mult. Încă nu s-a îmbolnăvit nimeni din citirea unei cărți mediocre sau proaste. În al doilea rând, dacă m-aş osteni totuşi să scriu despre o carte care nu mi-a plăcut, sub nici un motiv n-aş face asta cu dinții şi cu unghiile ori folosind cuțite ascuțite: de fapt, dintre toate actele îngrozitoare şi monstruoase pe care le făptuiesc oamenii zi de zi în lume – ucid, violează, torturează, asupresc, umilesc, înşală – scrisul unei cărți e un lucru atât de inocent! Chiar presupunând că cineva scrie o carte din dorința de notorietate sau cu intenții strict comerciale, el nu vrea decât s-o vândă, nimic altceva – chiar şi ăsta, la urma urmei, e un delict atât de inocent! Ce taur ai ucis? Ce-ai făcut? Ai scris o carte proastă. În regulă. Criticul să scrie, cartea asta nu e bună, şi să explice de ce nu e bună. Dar impulsurile astea spre violență şi asasinat cu sânge rece? Să snopeşti un scriitor? Să-ți laşi udul pe carte, asta mi se pare că unii critici, câțiva, aduc cu ei din alte unghere ale vieții lor, contaminându-le calitatea de critici literari. Asta nu e ceva nou, asemenea lucruri se întâmplau şi acum o sută de ani. Heine era un critic sarcastic ucigător, şi au mai fost şi alții. Dar niciodată n-am înțeles ce plăcere îi produce asta celui care scrie. De fapt, să spun că nu înțeleg plăcerea asta, e poate puțin naiv. Dar e o plăcere pe care eu niciodată n-aş fi în stare s-o simt. Ştiu cum să fiu satiric, să fiu crud, să fiu înțepător, dar păstrez asta pentru politică, fiindcă acolo vorbim despre putere, şi vorbim despre oameni care uneori varsă sânge. Dar un om, una peste alta, a scris o carte proastă, ce vrei de la el? La urma urmei, ce-a făcut?

Nu ştiu prea bine ce să spun despre imaginea pe care ai folosit-o, despre avertizarea oamenilor în privința unui produs care nu e proaspăt la băcănie. E drept, criticile cărților sunt uneori pline de cruzime şi groaznic de violente, într-un mod gratuit. Pe de altă parte, cititorii de cărți deschid suplimentele literare aşteptând printre altele, o aşteptare care mi se pare legitimă de altfel, ca domnii critici să-i ghideze, semnalându-le ce merită să citească şi ce nu. Oamenii nu au mult timp la dispoziție. Întrebarea în ce carte să-ți investeşti timpul, şi poate şi banii, e importantă.

Dacă eşti un critic ascultat, scrie despre cărți bune. Faptul că azi aproape

au dispărut criticii literari e un lucru foarte trist. Cronica literară dispare încetul cu încetul din ziare. Se stinge. Ştiu şi de ce se întâmplă asta. Galia, fiica mea mai mică, scria cândva recenzii în *Yediot ahronot*, dar a încetat, pentru că i se plăteau aproximativ 400 de shekeli pentru un articol, şi atunci ea a spus: Nu pot. Cât se poate de simplu. Dacă cineva e profesor la universitate, de unde primeşte salariu întreg, şi are pasiunea de a scrie la ziar, asta-i foarte frumos, au fost asemenea oameni, Shaked, Miron, Holzman, Gavriel Moked, Nurit Gertz, Yigal Schwartz, au fost. Eli Shavid scria critică, Dov Sadan scria critică, Kurzweil scria critică, au fost giganţi. Astăzi profesorii nu mai sunt acolo, s-au îndepărtat. Mulţi dintre profesorii de literatură se ocupă astăzi de sociologie, sau de psihologie, sau de studii privind sexul artiştilor, sau de politica minorităţilor, sau de texte propagandistice ori de texte subversive. Şi asta se poate scrie într-un ziar, dar eu cred că oamenii n-o să citească aşa ceva. Îmi pare foarte rău că nu există patru, cinci oameni care să scrie recenzii – nu. Dar nu-i chiar aşa, fiindcă tot mai sunt unii, câţiva. Încă mai sunt câţiva critici buni. În suplimentul *Cărţi* al ziarului *HaAretz*, în suplimentul *Cultură şi literatură* şi în alte suplimente. Nu-ţi pot spune, pentru că nu ştiu, ce se întâmplă pe Internet. E posibil să fie acolo lucruri foarte interesante despre cărţi, dar eu nu urmăresc ce se petrece în spaţiul virtual. Cea mai mare parte nici nu ajunge la mine.

Se întâmplă lucruri interesante, sunt bloguri pasionante, sunt comunităţi de cititori cu orientare distinctă, unele foarte mari, în care oamenii schimbă permanent opinii, idei şi recomandări de lectură. Aceştia nu sunt criticii despre care vorbeşti, ci oameni care se îndeletnicesc cu cititul de literatură şi cu scrisul despre literatură, iar ei sunt plini de pasiune şi de dragoste pentru cărţi.

Ceea ce spui trezeşte în mine un anumit optimism, poate o speranţă aproape mistică în faptul că şi în viitor o să se întâmple ceea ce s-a întâmplat de-a lungul multor generaţii, dinainte de a exista critică literară. Omul o să citească o carte şi o să-i spună altui om: Merită să citeşti. Asta se va întâmpla. E exact ceea ce se întâmplă şi acum. Eu cred că majoritatea oamenilor se duc şi cumpără cărţi din librării nu pentru că au citit un articol

în ziar, ci pentru că cineva în al cărui sau al cărei gust au încredere le-a spus: Trebuie neapărat să citeşti cartea asta. Neapărat. Aşa a fost şi aşa va rămâne.

Exact. Şi asta face parte din tipul de mişcări avantajate de mediile noi de lectură. De pildă, pe Kindle există posibilitatea de highlighting, posibilitatea să notezi pasajele care-ți plac, ca şi cum le-ai sublinia cu creionul. Şi uneori chiar site-ul îți indică – uite, aici 2600 de persoane au însemnat pasajul ăsta.

Aş vrea să văd asta odată, acest *highlighting*, să văd ce lucruri au subliniat oamenii. În *Evreii şi cuvintele*, Fania spune că lectura a trasat în cursul istoriei un cerc complet: de la tablă la tabletă, şi de la rola de pergament la rotița de la mouse-ul computerului. Ceea ce mi-ai povestit deschide un anumit câmp de dialog între scriitor şi cititori. Dacă scriitorul sau scriitoarea vor un asemenea dialog, atunci ei pot să şi răspundă. Sau să pună întrebări. Ştiu asta din scrisorile cititorilor, de la care primesc multe. De exemplu, scrisori de la cititoare habotnice care-mi scriu la adăpostul anonimatului. După *Poveste despre dragoste şi întuneric*, Yigael Schwartz a alcătuit o carte întreagă, fiindcă am primit peste o mie de scrisori, şi cele mai multe dintre ele, poate optzeci la sută, nu erau despre cartea mea, conținutul lor fiind mai mult sau mai puțin următorul: „Bine. Ți-am auzit povestea, acum ascultă, te rog, povestea mea“, şi cititorii începeau să-mi povestească despre viețile lor.

Cartea asta a avut într-adevăr acest efect asupra oamenilor.

O parte din potopul de scrisori de după apariția *Poveştii despre dragoste şi întuneric* a fost foarte interesantă şi foarte emoționantă. Oamenii dezvăluiau în scrisorile lor către mine poveşti personale mult mai tragice şi mult mai dramatice decât povestea mea; eu păstrez scrisorile astea. Ele reprezintă o comoară. Începuseră să sosească şi scrisori din colțuri îndepărtate ale lumii. Nu pot nega faptul că asta îți încălzeşte inima. Mi-a scris, sunt deja nişte ani de-atunci, o femeie tânără din Seul, din Coreea. Când mi-a trimis scrisoarea asta avea treizeci de ani şi mi-a povestit că citea *Soțul meu, Michael* şi că ținea să-mi spună că era de-a dreptul despre ea

cartea asta, dar că nu înţelege cum se face c-o cunosc. Eu n-o cunosc. Şi nici ea n-o poate cunoaşte pe eroina cărţii, pentru că între ele sunt aproximativ patruzeci de ani diferenţă, şi nici măcar nu cred că femeia de la Seul ştie prea multe despre Ierusalim. Şi cu toate astea ea îmi scrie: „Cartea asta e de-a dreptul despre mine“.

Ce plăcere e să primeşti o asemenea scrisoare!

Da. Face să-ţi crească inima. E ca un premiu, ca un cadou.

Răspunzi vreodată la scrisorile astea?

Răspund. Cândva răspundeam la toate, acum îmi e cam greu. Răspund la cele mai multe dintre ele. Uneori două, trei rânduri, dar răspund. Ca omul să ştie că scrisoarea lui a ajuns, să ştie că am primit-o, să ştie că am ascultat. Uneori scriu mai mult.

Poveste despre dragoste şi întuneric *a fost cartea care ţi-a trimis cele mai multe scrisori.*

Da. *Poveste despre dragoste şi întuneric*, şi pe urmă *Soţul meu, Michael*. Da. Foarte mulţi oameni au reacţionat. La *Soţul meu, Michael* – aproape toate reacţiile au venit din partea femeilor.

Şi ce scriau ele?

Aproximativ jumătate – n-am făcut un studiu, dar mi se pare că aproximativ jumătate – mă întreba: „Cum de-ai ştiut?“, „Cum ai putut înţelege asemenea lucruri?“, iar cealaltă jumătate spunea: „Nu înţelegi nimic“. N-am să ştiu niciodată care dintre femei aveau dreptate, fiindcă n-am nici o posibilitate să aflu. Când am scris *Soţul meu, Michael*, aveam douăzeci şi patru sau douăzeci şi cinci de ani. E o carte întreagă povestită la persoana întâi, din punctul de vedere al unei femei, fiindcă pe vremea aceea eram sigur că ştiu deja totul despre femei. Astăzi n-aş mai îndrăzni să fac asta.

Vreau să te întorc puţin la tema de la care am început, la critică, şi la imaginea copilului tău, pe care îl bat nişte derbedei. Problema e că şi tu iubeşti mai puţin când priveşti înapoi spre unii dintre aceşti copii. Mi-ai

povestit despre cel puțin două cărți ale tale, despre faptul că astăzi nu le mai iubeşti. Oare criticile la Cutia neagră…

… şi la *Atinge apa, atinge vântul*. Astea sunt cele două cărți pe care le prețuiesc mai puțin.

Da. Dar, atunci când le-ai publicat, presupun că încă le prețuiai.

Altminteri nu le-aş fi publicat.

Când ai început să le prețuieşti mai puțin?

Cu timpul. Asta nu s-a întâmplat dintr-odată, într-un moment anume. Cu timpul am ajuns la concluzia că n-aş mai face o asemenea *Cutie neagră*.

Eu întreb dacă recenziile, lucrurile care s-au scris despre carte, au avut vreun rol în schimbarea asta de atitudine a ta. Poate într-un fel oarecare ți-ai spus, ăştia nu sunt numai nişte derbedei care bat copilul, ci, să presupunem, cititori care au înțeles ceva despre defectele cărții. Sau e vorba de un proces lăuntric independent de ceea ce s-a scris despre ea?

Nu sunt sigur, Shira, nu sunt sigur. E posibil. Am ascultat, se pare, în mod special criticile care mi-au spus: Linişteşte-te un pic, micşorează volumul vocal. E posibil ca ele să mă fi influențat. Dar aceste critici reprezentau minoritatea. Majoritatea erau atacuri cu adevărat jignitoare, pline de sarcasm şi batjocură, astea nu m-au influențat, doar m-au lovit, m-au durut, însă din aşa ceva nu înveți nimic. Sunt pe lumea asta tot felul de critici care-i vor spune întotdeauna lui Hazaz: De ce nu scrii ca Agnon? Iar lui Agnon: De ce nu scrii ca Hazaz? Asta nu ajută. Asta n-a ajutat niciodată. Mi s-a spus: Ia exemplu de la cutare, ia exemplu de la cutare, asta nu m-a ajutat niciodată.

Dar astea nu erau numai atacuri jignitoare. Chiar şi critici care te simpatizau foarte mult au avut în general rezerve față de Cutia neagră, au scris despre prezentarea stereotipă a orientalului şi despre angoasa pe care o exprima romanul față de răsturnarea politică şi etnică din ’77, față de schimbarea ierarhiilor în societatea israeliană. Când ai citit criticile astea atunci, sau poate la distanță în timp, au fost ele doar

atacuri jignitoare, sau ți s-a întâmplat să-ți spui „Criticii ăştia au văzut în romanul ăsta ceva ce eu n-am văzut atunci când l-am scris“?

Eu cred că au fost două etape: la început m-am simțit pur şi simplu jignit de răutate şi de ironie. Şi de aceea nici n-am ascultat prea bine dacă dincolo de răutate şi de ironie nu erau şi obiecții serioase. Fiindcă dacă cineva îmi spune: „Eşti urât, eşti scârbos, eşti rasist, eşti respingător, detestabil, şi afară de asta ai şi o pată pe cămaşă“, nu mă uit imediat la cămaşă. Se prea poate ca mai târziu, reluând ideile…

Mi se pare că au trecut exact treizeci de ani de atunci. Cartea a fost publicată în ’87.

În ’87 a apărut, ai dreptate. Am început s-o scriu în ’84. Da, e posibil ca mai târziu, printre altele şi pentru că Galia mi-a atras atenția asupra acestui lucru. În familia noastră Galia e întotdeauna criticul cel mai aspru. Ea mi-a spus: Ai încercat să fugi de stereotipuri şi n-ai reuşit. Cu timpul m-am lămurit că romanul ăsta e prea sociologic în sensul negativ al termenului. Adică personajele sunt prea reprezentative. În calitate de cititor mie asta nu-mi place. De ce s-a întâmplat asta? Ce pot să spun în apărarea mea? Nu e simplu. Poate că a fost într-adevăr o reacție emoțională la răsturnarea socială, la schimbarea raporturilor de forțe. Dar n-am recitit cartea asta de mulți ani. Țin minte că, în timp ce o scriam, înăuntrul meu s-a desfăşurat un întreg proces, apăreau în mine tot mai multă căldură, înțelegere şi empatie pentru personajul lui Sommo şi tot mai mult dezgust amestecat cu milă față de Alex cel infantil, cel vanitos, acest schilod sufletesc. Şi-mi amintesc – cred că nu greşesc – că la sfârşitul cărții Sommo este de fapt omul cel bun. El este personajul care aduce catharsisul de la sfârşitul cărții. Sommo îi scrie omului care-i otrăveşte toată viața, spunându-i: „Nu ştiam că eşti bolnav, vino la mine acasă, o să te îngrijesc“. Asta îmi amintesc. Şi îmi mai amintesc că, în timp ce scriam, atitudinea față de Sommo s-a schimbat. La început privirea mea era poate puțin prea antropologică, nu caracterizată de înfumurare ostilă, ci de un fel de înfumurare înțelegătoare, „Da, tocmai că eu te înțeleg…“ şi, în timp ce scriam, atitudinea asta s-a schimbat într-una de apreciere, de respect. Dar asta, din câte se pare, criticii n-au văzut. Nici

unul n-a văzut asta, poate pentru că primele capitole ale cărţii i-au enervat atât de tare pe cititori – cititori orientali, sau cititori sensibili la îngâmfare ashkenazită –, încât ei n-au mai ajuns deloc la sfârşit, sau au ajuns la sfârşit, dar n-au observat că acolo toată cartea asta suferă o răsturnare cu josul în sus şi susul în jos.

Eu cred că aceia care au ajuns la sfârşit au văzut mai ales catharsisul lui Boaz, cu maică-sa care parcă s-ar alătura comunităţii iubitelor lui. Adică, catharsisul despre care vorbeşti e prea liniştit sau prezentat doar prin aluzii la „catharsisul ashkenazit“.

Dacă ţin bine minte, asta nu-i aşa cum spui, căci cartea se încheie pe măreţia sufletească a lui Sommo, căruia i-au fost luate nevasta şi fiica mezină, el rămânând părăsit, singur. Uite. Am să caut capitolul respectiv. Am să-ţi citesc ultima pagină a cărţii:

Ierusalim, sfârşit de sfânt sabat
9 Elul 5736 (04.09)

Domnule Ghideon,

Prin şoferul pe care l-ai trimis şi care aşteaptă aici la mine bând o ceaşcă de cafea, îţi trimit câteva rânduri ca răspuns la scrisoarea pe care mi-ai scris-o azi-dimineaţă. În primul rând, te rog să mă ierţi pentru grelele jigniri inutile din scrisoarea mea de alaltăieri, neştiind că eşti pe patul de moarte. E scris la noi că nu trebuie să judeci omul în momente de suferinţă, iar eu, când ţi-am scris, eram pradă unei mari dureri.

Acum suntem în pragul Zilelor Cumplite, când porţile pocăinţei şi milei se deschid larg. Îţi propun ca Ilana şi Yfat să se întoarcă mâine-dimineaţă acasă, şi cu ele să vii şi dumneata fără întârziere, să primeşti tratamentul potrivit la spitalul Hadasa. Şi îţi mai propun să fii oaspetele nostru, Alexander. Să vină şi Boaz, că el are acum datoria sfântă să fie în preajma tatălui său şi să-i fie de ajutor pe patul de suferinţă. Graţie căinţei şi suferinţelor dumitale şi eroismului de care dai dovadă în numele lui Dumnezeu, în timpul luptelor noastre şi cu mila cerului, eu am credinţa că te vei însănătoşi. Până atunci trebuie neapărat să locuieşti aici, la noi. Nu la Zakheim şi nici la hotel, şi nu mă interesează absolut deloc ce se va bârfi

despre mine pe la spate. Mâine-dimineaţă mă voi duce să expun problema rabinului Buskila, care va vedea cât se poate de clar lucrurile. Am să-l mai rog să te primească şi pe dumneata în curând, să îţi dea binecuvântarea lui, care nu o dată a făcut minuni pentru alţi bolnavi grav. În afară de asta, am şi telefonat la vărul cumnatei mele, care lucrează la Hadasa, la oncologie, şi am aranjat să fii tratat cum nu se poate mai bine.

Şi încă ceva, Alexander. Imediat ce şoferul termină de băut cafeaua şi pleacă la drum cu scrisoarea mea, mă duc la Zidul Plângerii să mă rog pentru dumneata acolo şi să pun un bilet între pietre, ca să te însănătoşeşti. Acum sunt Zilele Ispăşirii. Spune-le, te rog, chiar în seara asta Ilanei şi lui Boaz că ne-am iertat păcatele unul altuia şi că o iert şi pe Ilana şi am următoarea credinţă: Cerul ne va ierta pe toţi.

Cu urări de an bun, sănătate şi fără urmă din supărarea care a fost poate în trecut,

Michael (Michel Sommo)“[19]

19. *Cutia neagră*, trad. Marlena Braester, Humanitas Fiction, Bucureşti, 2011, pp. 245–246.

Dar ei nu se întorc la el.

Posibilitatea rămâne deschisă.

Eu cred că nu se vor întoarce.

Şi eu cred la fel. Dar această încheiere a romanului nu putea fi scrisă de un om care crede că doar „sarea pământului“ din trecut era preţioasă, iar cea care va veni nu va valora nimic. Cum nici opusul nu e valabil. Sommo nu e un sfânt, şi până la urmă rămâne în omul ăsta ceva puţin comic. Chiar şi atunci când face un bine, chiar şi atunci când iartă, chiar şi când e gata să ierte totul, rămâne în el ceva puţin comic. Dar toţi au ceva un pic comic în cartea asta. Poate că în toate cărţile mele. Şi în *Iuda* Shmuel Ash e puţin mişcător şi puţin ridicol. Şi chiar Ghershon Wald, şi chiar Atalia.

Cu alte cuvinte, din punctul tău de vedere şi în ceilalţi eroi ai Cutiei negre *e o latură comică?*

Toţi sunt puţin ridicoli, toţi sunt puţin infantili. Toţi în cartea asta sunt puţin răsfăţaţi, fiecare eroină în felul ei şi fiecare erou în felul lui.

Aşadar criticii au văzut modul în care în roman îl faci pe Sommo să fie ridicol, dar nu şi modul în care îi faci să fie ridicoli pe Alex, pe Ilana şi pe Boaz?

Asta e ceea ce au văzut ei, şi poate că eu am greşit. Poate că liniile trasate de mine erau prea groase. Punctul meu de plecare în scrierea acestei cărți a fost acela că ei sunt cu toții fanatici, fără nici o excepție. Toți. Că Sommo e un fanatic, cu ideea lui de Israel întregit, şi cu respectarea tuturor poruncilor, şi cu religiozitatea lui, şi cu teritoriile cucerite, Alex e fanatic cu egocentrismul lui formidabil şi cu nebunia lui de a vrea tot timpul să domine, iar Ilana e fanatică în privința dreptului ei de a fi fericită. Să piară lumea – ea să fie fericită! Nu-i pasă pe cine trebuie să calce în picioare pentru asta. Chiar şi Boaz e fanatic, cu comunitatea lui *hippie* şi faptul că toți sunt obligați să iubească pe toată lumea. Un fanatic al lozincilor din anii ’60.

Eu cred că nu-i acolo nici unul care să nu fie fanatic. Poate doar sora Ilanei, cea care îi scrie scrisori în fiecare săptămână. Chiar şi avocatul, care e cel mai comic dintre toți, e un fanatic al proprietății. Nu-i prea pasă cui îi va reveni proprietatea, esențial e ca ea să rămână întreagă. Dar dacă nici un cititor din Israel n-a găsit ceea ce eu găsesc în cartea asta, atunci probabil că ea e totuşi întru câtva ratată, puțin scrântită. Sau felul meu de a citi această carte e nițel scrântit.

E una dintre cărțile tale cele mai reuşite.

Poate că o sută de mii de oameni din Israel au citit-o. Dar poate că n-au citit-o din rațiunile juste, corecte.

Eu cred că oamenilor le-a fost foarte dragă cartea asta, că cititorilor le-a plăcut foarte tare.

Da, întrebarea e ce anume le-a plăcut. Poate le-a plăcut din cauză că au crezut că această carte îşi bate joc de orientalul ăsta habotnic, care citează tot timpul versete din Biblie. O parte dintre cititori a crezut, poate, că romanul seamănă puțin cu grupul de comedianți *Cercetaşii Palizi*. Nu e sigur că oamenii care au cumpărat cartea, cărora le-a plăcut şi care au

lăudat-o în conversațiile lor au făcut asta din motivele corecte, juste. Sunt sigur că aceia care au atacat *Cutia neagră* au văzut roşu înaintea ochilor. Şi în ce privință aveau dreptate? Aveau dreptate socotind că un roman nu trebuie să fie prea sociologic. Dacă o parte dintre cititori a râs şi s-a bucurat din motive eronate, atunci probabil că romanul ăsta a încasat ceea ce merita, cu toate că a încasat-o din motive eronate.

Sunt cărți pe care niciodată nu voi putea sau nu voi vrea să le scriu încă o dată aşa cum le-am scris. Dar mi se pare că azi aş putea să fac din *Cutia neagră* o carte puțin mai bună. Oare cele care mi-au deschis ochii au fost criticile demolatoare? Puținele laude însoțite de argumente după mine total greşite? Când am încetat să mă simt jignit din cauza criticilor, când am încetat să mă simt lovit, când am încetat să-mi fac inimă rea şi să mă simt îndurerat, poate că totuşi am învățat ceva.

Că veni vorba, Shira, dacă ai o explicație mai bună privind motivul pentru care în anii aceia a existat o perioadă de ostilitate generală, aş vrea s-o aud, fiindcă eu nu sunt exegetul ideal al acestor chestiuni. Când cineva te loveşte, nu tu eşti adresa pentru întrebarea „Explică-mi, de ce te-au lovit?“ Trebuie să-i întrebi pe aceia care au lovit? Vezi tu, eu nu sunt o victimă, chiar deloc. Dar dat fiind faptul că o parte din conversația asta s-a învârtit în jurul întrebării de ce scrisul meu şi cu mine trezim ostilitate, poate că ipoteza pe care am formulat-o mai devreme nu valorează mai nimic.

Hai să ne întoarcem de la cazul particular la întrebarea cu caracter general. O recenzie literară. Ce trebuie cerut de la critica literară? Oare mai există critică literară?

Într-un vis frumos al meu, recenzia literară trebuie să fie precum recenzia culinară. Citeşti însemnările unui anumit critic culinar de două, de trei, de patru ori, şi te duci la restaurantul respectiv. Dacă vezi că gustul lui diferă de al tău, vei înceta să-l mai citeşti. Dar dacă întâmplător gustul recenzorului se potriveşte cu al tău, şi ceea ce spune el că e bun se dovedeşte ca fiind într-adevăr bun, vei merge pe urmele lui. O asemenea critică literară aş vrea să existe. Înainte de orice, să n-aibă ambiția de a fi un verdict ultim şi ultimativ. Critica nu trebuie să fie Înalta Curte de Justiție. Poziția ei ar trebui să fie următoarea: Eu, criticul, mă adresez cititorilor care pe undeva îmi sunt aproape, îmi sunt aproape din punctul de vedere al

gustului, şi atunci eu gust pentru ei şi le spun de asta fereşte-te, asta ia, iar asta poate că nu merită pentru tine.

Am impresia că nu citeşti recenzii culinare. Ele nu sunt mai puțin pline de cruzime decât criticile despre cărți.

Ai dreptate. Recunosc. Am făcut adineauri o idealizare a criticii culinare fiindcă mi-e pur şi simplu străină. Odată am citit într-un ziar o asemenea recenzie, şi criticul susținea cu o strâmbătură din nas că vinul a fost prea stifos, iar de atunci am renunțat. Să redactăm o erată: într-o lume perfectă aş vrea să găsesc un critic culinar şi un critic literar ale căror gusturi să semene cu gusturile mele, iar dacă ei spun „merită pentru tine“ sau „nu merită“ pot să mă bizui pe ei, fiindcă timpul şi lumea nu ne vor ajunge să încercăm toate restaurantele, şi nici să citim toate cărțile.

Ce nu poate face nici un scriitor

Halit Ieshurun ţi-a luat un interviu tulburător în 1988. Printre altele, i-ai spus că în volumul Acolo unde urlă şacalii ţi-ai trasat hotarele. Au trecut aproape treizeci de ani de la interviul acela. Mă interesează dacă simţi încă la fel.

Să-ți spun ceva, nu sunt sigur nici măcar că asta era ce simțeam când i-am spus ce i-am spus. Nu, eu cred că am ataşat tot timpul teritorii. Niciodată n-am trasat hotare. Adică, în povestirile din *Acolo unde urlă şacalii* am folosit ebraica cea mai înaltă de care am fost vreodată în stare, într-o asemenea ebraică n-am mai scris niciodată. Şi asta doar din lipsă de siguranță: „uitați-vă la mine“, „priviți-mă“, ascultați ce cuvinte frumoase şi înalte.

Şi după un deceniu te-ai întors la cartea asta şi ai rescris-o.

Da. I-am coborât tonul, aşa încât să vorbească omeneşte, să nu declame. Să nu fie o paradă de bogăție.

A fost singura dată când ai făcut aşa ceva.

Singura dată când am făcut aşa ceva. Fiindcă, într-adevăr, abia împlinisem douăzeci de ani când am început să scriu povestirile din *Acolo unde urlă şacalii*, şi voiam ca oamenii să vadă că ştiu şi limba Bibliei, şi limba mishnaică, şi ştiu şi limba înțelepților neamului, şi pe cea agnonică. M-am vindecat de boala asta. Nu eram singurul. Câțiva scriitori care tocmai ieşeau atunci în lume au simțit nevoia să îmbrace şi costumul de baie, şi mantaua de ploaie, şi pantalonii de gabardină, şi salopeta de lucru, unele peste altele. Dar nu, *Acolo unde urlă şacalii* n-a marcat granițe. Chiar nu. Eu cred, bunăoară, că în *Aceeaşi mare* sunt locuri în care n-am fost

niciodată. Nu numai din punct de vedere lingvistic şi lexical, ci şi din punctul de vedere al lucrurilor în care m-am băgat. Când a apărut *Între prieteni*, acum cinci-şase ani, am crezut că asta va fi ultima proză pe care o scriu, pentru că eram blocat cu *Iuda*, nu puteam să continui. Şi deşi am pus pe coperta cărții *Între prieteni* aceeaşi imagine a kibbutzului care a fost pe prima copertă a volumului *Acolo unde urlă şacalii*, depărtarea dintre acele povestiri şi primele povestiri despre kibbutz e una mare, chiar foarte mare. În *Între prieteni* istorisesc povestirile aproape în şoaptă, comparativ cu cele din *Acolo unde urlă şacalii*.

Adevărul e că atunci când Halit Ieshurun m-a întrebat despre granițe, chiar şi acum, când mă întrebi tu, nu ştiu exact ce înseamnă lucrul acesta. Nu ştiu de ce i-am spus ce i-am spus. Nu, nu pot să reiau acea afirmație. Adică ştiu cu aproximație ce lucruri n-o să pot face niciodată, ce lucruri aş vrea să fac, dar cu nici un preț nu voi putea face. Poate că un scriitor sau o scriitoare reuşesc să scrie despre oameni mai senzuali decât ei înşişi. Despre oameni care suferă mai mult, care sunt mai urâți sau mai frumoşi, mai bogați sau mai săraci. Dar nici un scriitor, nici o scriitoare nu poate scrie despre un om mai inteligent decât el însuşi, şi nici despre un personaj cu un simț al umorului mai fin decât al său. Şi astea sunt granițele mele. Poate că la asta mă refeream! Nu sunt în stare să scriu despre un personaj mai deştept decât mine, şi nici despre un personaj care are mai mult umor decât mine. Nicicum nu pot. Mai rău? Categoric. Mai flămând? Mai sătul? Mai emotiv? Mai libidinos? Mai bătrân? Mai tânăr decât mine? Asta – da. Asta am făcut nu o dată. Dar mai isteț sau mai amuzant decât mine – cum ar fi posibil?

Mi se pare că pe măsură ce trec anii se face simțit în cărțile tale tot mai mult umor. Poveste despre dragoste şi întuneric, din care mulți cititori țin minte sfârşitul ei tragic, şi pe care şi eu am terminat-o de citit plângând amarnic, e printre altele şi o carte teribil de amuzantă. Iar asta e adevărat şi cu privire la alte cărți ale tale, mai cu seamă la cărțile de maturitate. Crezi că asta e o schimbare care s-a petrecut în tine ca scriitor?

Da. Tatăl meu aproape că n-avea simțul umorului, şi nici mama n-avea.

Tatei îi plăcea mult să glumească, dar folosea mai mult anecdotele, aforismele tăioase, calambururile, nu umorul spontan, viu. Toţi copiii mei au mult mai mult umor decât mine, umorul copiilor şi al nepoţilor mei e şi mai fin, şi mai sofisticat. Fiecare dintre ei, în feluri diferite, are un simţ deosebit pentru paradoxuri, pentru exagerări delirante, dar nu e vorba de un umor răutăcios. Râd de orice, adesea râd de mine. Câteodată mă gândesc că poate am moştenit simţul umorului de la unchiul Zvi, soţul mătuşii Haia, deşi între noi nu e rudenie de sânge. Unchiul Zvi ştia să fie spiritual, surprinzător, chiar caustic, dar niciodată cu răutate. Şi fiul lui, vărul meu Igael, ştie să ne facă pe toţi să ne tăvălim de râs. Când eram copil, îi invidiam pentru faptul că imediat ce deschideau gura, oamenii se tăvăleau de râs, eu n-aveam darul ăsta. Eu adunam tot felul de glume uzate şi le povesteam ca să amuz oamenii. Mai ales ca să amuz fetele. Dar fetele nu râdeau la glumele mele. Uneori râdeau de mine, dar nu de glumele mele.

Da, glumele nu sunt umor.

Nu e umor în povestirile mele timpurii. Nu în povestiri, aproape deloc în *Soţul meu, Michael*.

Şi cum explici schimbarea asta? E un mecanism pe care l-ai descifrat? Sau e mai puţin respect paralizant, ca pentru ceva sfânt, faţă de literatură? Poate că pur şi simplu priveşti lumea, iar ea ţi se pare mai amuzantă decât ţi se părea odinioară?

Toate răspunsurile pe care le-ai dat acum sunt corecte, ele nu se exclud reciproc. În afară de faptul că în loc de „respect paralizant“ trebuie spus „şezut crispat“. Ăsta-i adevărul. Când am început să scriu, da, aveam fundul crispat. Mă gândeam că sunt lucruri nedemne de literatură. Nu credeam asta despre chestiuni erotice. Nici măcar despre incest. În *Acolo unde urlă şacalii* am scris despre incest, şi am scris despre fantezii erotice, dar de umor pur şi simplu mi-era ruşine: ce-i asta? Viaţa e un picnic? Ce sens are să râzi aşa, aiurea? Chiar şi atunci când ceva mă amuza, mă gândeam că nu e un lucru potrivit pentru o poveste scrisă. Asta s-a schimbat. Cum s-a schimbat? Nu ştiu. Se pare că a fost ceva îngropat tot timpul. Când anume s-a schimbat? Poate că tocmai după ce a fost cât pe ce să fiu omorât într-un

accident de circulație, în 1976, şi am ieşit din accidentul ăsta cu tot felul de beteşuguri. Îndată după asta am scris o cărticică pentru copii, *Sumki*. În *Sumki* mi-am îngăduit deja să zâmbesc. Nu chiar să râd, dar să zâmbesc şi să invit cititorul să zâmbească împreună cu mine.

Şi schimbarea asta s-a produs numai înăuntrul scriitorului, sau şi la nivel personal? Adică, astăzi crezi că lumea e mai amuzantă, sau că viața e mai amuzantă decât credeai cândva?

Da. Îmi amintesc că bunica Shlomit spunea întotdeauna: „După ce ți-ai plâns de-acum toate lacrimile şi nu mai ai lacrimi de plâns, e semn că a venit timpul să-ncepi să râzi“. Ea mai spunea că o doare îngrozitor aici, şi o doare îngrozitor acolo, şi asta doare şi doare şi doare, aşa că începe să fie amuzant. Şi mai spunea: „Omul ăsta e atât de urât, încât e aproape frumos“. Şi: „E atât de instruit, atât de învățat, atât de deştept, că de-acuma nu mai înțelege nimic“.

Adeseori ceva ne amuză din cauza automatismului, din cauza exagerării, din cauza a ceea ce ne-a învățat Bergson, din cauza lui „doare şi doare într-atât că e deja comic“.

Sau deprimant.

Astea chiar nu sunt două lucruri opuse. Comedia şi tragedia nu sunt două planete diferite. Cehov, pe care îl iubesc din ce în ce mai mult, cum e? Amuzant sau sfâşietor? Deznădăjduit sau surâzător? Ce e el? Într-una dintre piesele lui Cehov este un personaj, cred că un medic bătrân, care stă tot timpul deoparte şi murmură, iar de fiecare dată când are ceva de spus, replica lui permanentă e că peste două sute de ani o să fie aici oameni cu totul diferiți. Şi ei nu vor înțelege deloc de ce noi am trăit atât de nenorociți, fiindcă ei o să fie întotdeauna fericiți, ei o să fie întotdeauna sănătoşi, plini de bucurie şi de dragoste, ei vor şti să trăiască. El spune asta tot timpul, şi tu nu înțelegi de ce l-a pus Cehov acolo, fiindcă nu-i decât un pisălog care se repetă la nesfârşit. Dar este un moment în piesă în care unul dintre personaje leşină, şi doctorul ăsta bătrân îl examinează, îşi îndreaptă spinarea şi spune cu tristețe: „Am uitat totul“. În toată opera lui Shakespeare n-am găsit două cuvinte mai tragice decât acestea pe care le spune bătrânul

doctor: „Am uitat totul“. Sunt amuzante şi îmi sfâşie inima: „Am uitat totul“. Că veni vorba, Cehov şi-a catalogat aproape toate piesele comedii. S-a încăpățânat să le denumească astfel. Oamenii se mirau, ba chiar s-au amuzat pe seama lui. *Unchiul Vania* e o comedie? *Pescăruşul*? *Trei surori*? Astea sunt comedii? Dacă astea sunt comedii, atunci ce sunt tragediile? El s-a încăpățânat să le numească comedii, şi chiar s-a luptat cu regizorii, fiindcă voia ca oamenii să râdă la spectacolele cu piesele lui. Când asista la interpretarea teatrală a unei piese de-a lui şi publicul nu râdea nici măcar o dată, vedea în asta un eşec total al regizorului şi al actorilor. Şi totodată un eşec al piesei lui.

Cine te mai amuză?

Eu cred că şi Shakespeare e câteodată amuzant în tragediile lui, numai că nu întotdeauna lucrul ăsta e înțeles. Am predat *Othello* la şcoală, pe vremea când eram tânăr profesor în kibbutzul Hulda. Predam la clasa a 11-a, traducerea lui Nathan Alterman. E acolo pasajul acela îngrozitor în care Othello o sugrumă pe Desdemona cu mâinile lui. Şi ea moare. Iar atunci intră în odaie Emilia, nevasta lui Iago: „Aa, cine a făcut asta?“ sau ceva asemănător. Şi Desdemona murmură „Nimeni, eu însămi. Rămâneți cu bine. Rămână cu bine soțul meu cel bun. Fiți binecuvântați.“ Toată clasa a izbucnit în râs, şi pe bună dreptate: ori a sugrumat-o Othello, ori n-a sugrumat-o. Dacă a sugrumat-o, atunci cum de mai face ea declarații? A sugrumat-o, sau n-a sugrumat-o? I-am mustrat pe elevi: Să vă fie ruşine, la scena cea mai tragică a piesei voi râdeți? Ce-i cu voi? Şi pe urmă asta mi s-a întâmplat încă o dată, şi încă o dată. De fiecare dată când predam *Othello* la liceu, şi chiar şi după aceea, la universitate, peste tot, după ce Othello o sugruma pe Desdemona, când ea spunea „Nu m-a omorât nimeni“, clasa izbucnea întotdeauna în râs. În cele din urmă am înțeles că e foarte probabil ca Shakespeare să fi intenționat ca la scena asta publicul să râdă. E atât de groaznic, încât e de-acum comic. Shakespeare sigur ştia că se va râde, ce-i păsa lui dacă se râdea în momentul cel mai tragic? Şi la *Hamlet* mi s-a întâmplat câteodată să râd. În pasajul cu stafia răposatului tată, când el vede stafia tatălui său şi-o întreabă: „Cine eşti tu? Cine eşti tu?“, iar stafia spune cam aşa: „Sunt stafia nefericitului tău tată, ucis de-o mână mârşavă“. Acum

când îmi amintesc asta mi se pare că Shakespeare a pus cu intenție în gura stafiei cuvinte atât de festive, atât de teatrale, încât ce-a ieşit e aproape parodie, un fel de „teatru în teatru“. Sau în finalul piesei *Hamlet*, în ultima scenă, când toți îi înjunghie sau îi otrăvesc pe toți, pe cine au intenționat să spintece şi să otrăvească şi pe cei pe care n-au intenționat.

Am asistat odată la o lecție pe care ai ținut-o la Universitatea din Tel Aviv despre Fahrenheim al lui Agnon. De fapt, le-ai citit studenților povestea în întregime, iar pe măsură ce citeai, dădeai şi interpretarea ei. O lectură aplicată.

În toți anii cât am predat literatură, lecțiile mele au fost aproape întotdeauna sub formă de „lectură aplicată“. Aduceam în clasă un text – chiar şi *Ieri*, *alaltăieri* –, şi citeam cu ei cartea de la început şi până la sfârşit, sărind doar ici-colo câte puțin, şi indicam, ia uitați-vă la asta, ia uitați-vă la asta, ia uitați-vă la asta. Seamănă cu munca unui ghid, care ia un grup de excursionişti şi le spune, ia opriți-vă un moment, priviți spre cealaltă parte a văii, rețineți stânca asta care se vede acolo, fiți atenți la ea. Şi, două ore mai târziu, când ei sunt pe partea cealaltă a văii, chiar sub stâncă, el spune: Acum vreau să vă uitați de aici la locul unde am fost mai devreme şi să înțelegeți de ce v-am spus atunci să priviți încoace. Asta e cu aproximație ce fac eu. Pur şi simplu pentru că am străbătut de-acum itinerarul ăsta de câteva ori şi ştiu unde merită să te opreşti şi să priveşti, şi să fii atent, şi ce produce în continuare un ecou şi ce nu. Şi când predam la liceu, şi când predau la universitate. Mi se pare că majoritatea studenților vin din dragoste. O parte din ei poate crede că eu prefer o procedură lesnicioasă, că nu sunt destul de serios, fiindcă mă folosesc de jargon şi terminologie numai când e absolut necesar, foarte puțin. Ici-colo spun „sinestezie“ sau explic ce este un oximoron, lucruri de felul ăsta, dar mult mai puțin decât alți profesori. Chiar şi atunci când mă folosesc de noțiuni uzuale, le dau un sens puțin diferit de cel din dicționar. De pildă „ironie“ explic în clasă, printre altele, cu ajutorul cuvintelor: „seriozitate imaginară, prefăcută“. După mine lectura cu voce tare e în sine o interpretare, în orice caz e mai mult decât o jumătate de interpretare. Auzeam de la studenți lucruri care uneori îmi deschideau ochii. Am citit odată cu o grupă de

studenţi la universitate fragmente din cartea *Aceeaşi mare*, şi au fost studenţi care mi-au arătat lucruri pe care eu nu le văzusem. Ceva se leagă pentru ei de ceva, ceva seamănă cu ceva, în aceeaşi carte, sau în altă carte a mea, sau chiar în cartea altcuiva. Sau cu ceva ce li s-a întâmplat lor. Astea sunt lucrurile care fac vie pentru mine o lecţie de literatură. Chiar dacă e o sală mare, şi la Beer Sheva aveam câteodată amfiteatre cu 140 sau 150 de studenţi, dar chiar şi atunci aveam grijă să se ridice mâna şi să se vorbească. Şi dacă nu auzeau toţi întrebarea sau observaţia, repetam la microfon ceea ce spuseseră. Încă îmi face plăcere lucrul ăsta.

Nu puțini profesori de literatură îi fac pe elevii lor să urască lectura pentru toată viața. Unii dintre ei vin de la universitate şi cred că la liceu rolul lor e să instruiască o generație de cercetători. Dar un profesor care predă literatură la liceu nu trebuie să pregătească cercetători, după cum un profesor de muzică nu trebuie să formeze muzicologi sau compozitori. Un profesor de muzică ademeneşte ascultători, iar un profesor de literatură trebuie să ademenească cititori. Mă folosesc de verbul *a ademeni* deoarece întotdeauna am considerat că educația şi învățământul sunt o chestiune de ademenire. E ceva aproape erotic. Profesorul aspiră să-i îndrăgostească pe elevi de ceva ce iubeşte el, profesorul. Da. Să ademenească. De fapt, educația ca ademenire e o idee a lui Aristotel. Te-ai gândit vreodată că dicționarul Ministerului Educației e plin de verbe preluate din domeniul violenței sexuale? Să introduci valori, să adânceşti cunoştințele, să înrădăcinezi dragostea de patrie, să deschizi, şi să înfigi, şi să lărgeşti, şi să semeni. De ce să nu schimbăm cuvintele astea cu verbe din domeniul curtării, al ademenirii şi al fermecării?

Îți place să predai.

Îmi place să predau. Îmi place şi îmi face plăcere. Dar întotdeauna mă însoțeşte sentimentul că îmi conduc clasa pe o potecă îngustă, mărginită de prăpăstii. Când predai o creație literară, şi la fel atunci când scrii o biografie sau o monografie despre un scriitor, e foarte uşor să cazi în cursă: de pildă, că viața scriitorului îi explică opera. De pildă, că între viața scriitorului şi operă nu e nici o legătură. De pildă, că poemul pur şi simplu oglindeşte o trăire a scriitorului. De pildă, că poemul nu exprimă nici o trăire a

scriitorului.

Profesorii din generația anterioară întrebau: „Ce a vrut să spună scriitorul?“ Îl citeau pe Bialik. Poemul *M-ai luat sub aripa ta*, poemul de dragoste, după mine, cel mai frumos din literatura ebraică modernă. De la *Cântarea cântărilor* nu s-a scris în ebraică un poem de dragoste care să fie o asemenea minune. Dar profesorii din generația veche obligau clasa să citească *M-ai luat sub aripa ta* şi întrebau: „Ce a vrut să spună poetul?“ Ce vrea să spună întrebarea asta? Una din trei posibilități: sau că Bialik a vrut să spună ceva, dar, din cauza unor dificultăți de exprimare, el n-a izbutit să exprime ceea ce voia, şi de aceea noi – profesorul împreună cu clasa – vom extrage intenția din bâlbâielile sale şi vom spune în locul lui ceea ce el ar fi spus, dacă ar fi fost în stare să se exprime. Sau că Bialik a vrut să spună şi chiar a spus ceea ce a vrut, dar într-o limbă străină, poate în coreeană, şi noi trebuie să traducem cuvintele lui în ebraică. Ori că Bialik ne-a propus o ghicitoare, Sudoku, sau ne-a pocnit cu ceva ca nişte cuvinte încrucişate, şi noi trebuie să le dezlegăm şi să le descifrăm. „Ce a vrut să spună poetul?“ Dar poate că el în general n-a vrut să spună. Poate că el a vrut să cânte, sau să picteze, sau să latre, sau să se văicărească sub lună, sau să se joace. Sau toate astea la un loc.

Şi ție ți s-a predat literatura în felul ăsta?

Am avut profesori proşti, şi am avut profesori buni. Eu am avut-o pe Zelda[20], poetesa Zelda. Poate că o profesoară de literatură ca ea n-a mai fost niciodată pe lumea asta. Niciodată. Mi-a fost profesoară în clasa a 2-a, am fost şi puțin îndrăgostit de ea, dar n-a existat profesoară mai bună decât ea la predat cuvintele. Ce face un cuvânt într-o propoziție? Ce face modul în care cuvântul este aşezat în propoziție? Câte tablouri se agață pe un perete? Şi ce spațiu trebuie lăsat între tablouri? Şi cât e de important peretele gol dintre un tablou şi altul? Pe urmă am avut un profesor la şcoala religioasă de băieți *Tachkemoni*. Mordechai Michaeli, nu mai țin minte dacă am povestit sau nu despre el în *Poveste despre dragoste şi întuneric*. Ne ciupea de obraz. Niciodată mai mult de-atât, dar ne ciupea cu entuziasm. Lui Mordechai Michaeli îi plăcea grozav să spună poveşti. La fiecare lecție ne spunea legende, parte din mitologia greacă şi parte din Hazal[21] şi din

comoara de poveşti a neamului Israel, comoara de legende a lui Berdicevsky[22]; unele dintre ele făceau parte din tot felul de antologii de legende populare, care astăzi au dispărut de pe piață, cine mai citeşte aşa ceva azi? Parte din ele erau, pare-se, legende pe care le născocise el însuşi sau le peţise şi le împerechease, ori le întorsese pe dos. S-ar fi zis că el preda literatură, dar făcea totală abstracţie de programa şcolară. Nimic din ce era în programă nu preda, tot timpul ne povestea legende. Trei sferturi din clasă dormeau la lecţiile lui, dar asta nu-l deranja câtuşi de puţin pe profesorul Michaeli. Niciodată n-a mustrat sau certat pe cineva. O altă parte din clasă arunca ghemotoace de hârtie, însă nici asta nu-l deranja: n-au decât să arunce. Dar eu şedeam la orele lui cu gura căscată, cu capul întotdeauna puţin aplecat în diagonală, cu ochii larg deschişi, şi beam cu nesaț poveştile pe care le istorisea. Pur şi simplu povestea. Nu le analiza, nu le explica, nu le descosea cu întrebarea „Ce a vrut să spună povestitorul?“ Niciodată nu ne-a prezentat vreo morală a fabulei, nu indica „mijloacele artistice“, nici „trucurile“, şi nici „sistemul“, nu lămurea nici fundalul biografic, iar sociologic şi istoric, ne ierta cu totul de context şi de morală, el pur şi simplu povestea şi uneori, numai uneori, se întorcea la sfârşitul povestirii, sau la mijlocul ei la ceva ce istorisise deja la început, dar revenirea asta era câteodată o variaţiune, un soi de ocol. Sau un mic adaos.

20. Zelda Schneurson Mishkovsky (1914–1984), poetesă israeliană, autoare, printre altele, a volumelor de versuri *E un munte, e un foc* şi *Despărțiți de orice depărtare*. A fost distinsă cu Premiile Brenner, Bialik şi Wertheim.

21. Hazal – prescurtare a cuvintelor *Înțelepții noştri, fie-le amintirea binecuvântată*, o colecţie de legende evreieşti din epoci diferite.

22. Micha Josef Berdicevski, sau Mikhah Yosef Bin-Gorion (1865–1921), scriitor, jurnalist, cercetător al literaturii.

Pe urmă, la şcoala din kibbutzul Hulda, am avut timp de un an un profesor tânăr, lefegiu, ni-l aduseseră de la universitate, fiindcă în kibbutz nu erau destui profesori. Era student în anul III la Litere. Un refugiat, supraviețuitor al Holocaustului. Sigur îi cunoşti numele: Aharon Appelfeld.[23]

23. Aharon Appelfeld (1932–2018), supraviețuitor al Holocaustului, romancier, autor, printre altele, al romanelor *Badenheim 1939* şi *Florile întunericului*; laureat al Premiilor Brenner şi Bialik, al Premiului Israel pentru Literatură, al Premiului Médicis, al Premiului „Nelly Sachs“ şi al altor

premii.

Aharon Appelfeld era foarte, foarte nesigur de sine pe vremea aceea, în tot şi în toate. Ne-a predat *Ieri-alaltăieri*, asta a fost prima mea întâlnire cu *Ieri-alaltăieri*, în clasa a 11-a sau a 12-a. Preda frumos, preda cu sensibilitate, dar, ce să vezi?, el şovăia. Şovăia întotdeauna. Trăgea mereu cu ochiul, să verifice dacă are unde se retrage sau unde se ascunde. Spunea, de pildă: „Itzhak, la sosirea lui în Israel, în prima noapte a dormit, într-o oarecare măsură, la pensiunea lui Haim Baruch“. Sau spunea: „Iar în Israel vara e cumva mult mai cald decât în Galiția“. Avea luări de opinie separată de felul ăsta, ezitante. Odată a spus chiar: „După cum se ştie, din mai multe puncte de vedere, Agnon nu s-a născut în Israel“. Elevii din clasă râdeau de el, dar pe mine ezitarea asta permanentă a lui Aharon Appelfeld mă mişca foarte tare. Şi am mai avut un profesor, directorul şcolii din Hulda, numele lui era Ozer Huldai, iar fiul lui e acum primarul oraşului Tel Aviv. Ozer Huldai era un munte de om, o forță a naturii. Era unul dintre oamenii cei mai carismatici pe care i-am întâlnit în viața mea şi în acelaşi timp unul dintre cei mai înfricoşători. Ştia să tune şi să fulgere când voia, şi noi tremuram uneori în fața lui. Era profesor de ştiințele naturii, profesor de biologie şi de botanică, dar îi învăța pe toți copiii să cânte la flaut, preda istorie şi ținea lecții în care prezenta diapozitive despre arta Renaşterii, lecții despre caracteristicile plantelor, cu cleştele şi cu microscopul în mână, iar uneori se sătura de tot şi de toate şi intra în clasă pentru o zi întreagă, spunând: „Astăzi toată ziua o să vorbim despre Napoleon!“, şi vorbea despre Napoleon în felul următor: despre contribuția lui în istorie, în literatură, în romantismul german, în muzica lui Beethoven, în pictură, şi aşa tăia hălci mari, de felul ăsta, întotdeauna în fotografii aeriene cuprinzătoare. Nu era un om al amănuntelor. În afară de biologie şi botanică, nu era un om al amănuntelor. Dar fotografiile lui mari, luate din aer, au fost ceva ce n-am să uit niciodată. Unde găseşti azi un profesor de biologie care poate să predea o minunată lecție de literatură? Poate că au mai rămas pe undeva încă unul sau doi. Poate.

Şi la universitate?

La universitate au fost Halkin, Dov Sadan, Shaked şi Werses, a fost

Shirmann, care preda poezie medievală. Shirmann era un om foarte direct. Ne-a spus la începutul anului: „Tot ce am să vă predau aici stă de-acum scris în cartea mea. Dacă aş preda ceva ce nu se află în cartea mea, ar fi un semn foarte rău pentru carte, deci nu sunteţi obligaţi să veniţi la cursurile mele, trebuie numai să cunoaşteţi cartea.“ Ne-a spus asta la prima întâlnire. Şi, într-adevăr, majoritatea studenţilor lui nu s-a ostenit să vină la cursuri. Studenţii toceau cartea lui, veneau la examen, erau examinaţi şi mergeau înainte. Eu scriam uneori sub pseudonim mici povestiri amuzante pentru gazeta studenţilor, care se numea *Gura măgăriţei*. Mi se plăteau de fiecare dată aproximativ cinci lire. Odată am scris despre Shirmann. Acesta din urmă semna la sfârşitul anului în carnetul de student, fiindcă pe vremea aceea studenţii trebuiau la fiecare sfârşit de semestru să le ceară conferenţiarilor să semneze în carnetul de prezenţă. Shirmann semna, şi asta era tot. Nu-şi arunca nici măcar o privire asupra carnetului. Apoi s-a întâmplat ca într-o zi de iarnă tot Ierusalimul să fie agitat, fiindcă evadase un urs de la grădina zoologică. În cele din urmă, seara, l-au găsit şi l-au băgat din nou în cuşcă. Eu am scris în *Gura măgăriţei* despre ce a făcut ursul ăsta în ziua în care s-a învârtit liber prin Ierusalim. Nu-mi amintesc ce altceva am mai scris acolo, dar unul din lucrurile pe care le-a făcut ursul era că s-a dus şi a căpătat semnătura profesorului Shirmann cum că a participat lecţie de lecţie la cursul despre poezia spaniolă.

Care dintre conferenţiarii aceştia te-a influenţat în mod deosebit?

Cei trei pe care i-am pomenit, Sadan, Halkin şi Shaked, şi Lea Goldberg, care nu mi-a fost profesoară, dar la care m-am dus ca audient, participând la câteva prelegeri ale ei. Era inteligentă, ageră, fascinantă, mergea mereu la esenţa lucrurilor, niciodată nu făcea poezie în prelegerile ei. Niciodată. Şi câţiva dintre profesorii de filozofie. Rotenstreich, Fleischmann, erau profesori exemplari. Or mai fi rămas profesori ca aceştia? Ţin minte că Rotenstreich a venit la primul curs de filozofie şi a început lecţia cu întrebarea: „Care e deosebirea dintre un filozof şi un om de rând? Omul de rând se uită la un pod şi-şi spune, podul ăsta se sprijină pe nişte stâlpi. Filozoful ştie că podul nu se sprijină pe stâlpi, podul se sprijină pe legi, şi dacă se va schimba deodată fie şi numai o singură lege dintre cele pe care se

sprijină podul – legi ale geologiei, şi ale fizicii, şi ale metalurgiei, şi ale hidrologiei, şi ale ingineriei – nici un stâlp n-o să-i fie podului de folos, şi el se va prăbuşi sub propria greutate, ca un pod din cărţi de joc.“ Asta mă însoţeşte până în ziua de azi. Dar eu am trecut prin facultate, aşa, cu sufletul la gură, fiindcă eram deja însurat cu Nili, şi o aveam deja pe Fania, şi călătoream, dormeam la Ierusalim două nopți, mă întorceam la Hulda, mă duceam la Ierusalim din nou, şi pe lângă asta aveam doar doi ani ca să obțin diploma de licență.

Pentru că asta era tot ce ți-a acordat kibbutzul?

Kibbutzul era foarte prudent şi suspicios: pe de-o parte, le trebuia de urgență un profesor de literatură la liceu. S-au gândit că eu aş fi potrivit, şi atunci m-au trimis la facultate. Pe de altă parte, se temeau că, dacă am să obțin diploma, cu siguranță am să fug imediat din kibbutz, şi de aceea au spus: „E în regulă, studiază doi ani şi întoarce-te să predai aici, la liceu. Pentru noi e suficient să fi învățat doi ani, noi n-avem nevoie de diplomă, nu ne formalizăm.“ În cele din urmă s-a dovedit că i-am păcălit de două ori: am obținut şi diploma în doi ani, şi nici n-am părăsit kibbutzul.

Şi când te-ai întors, ai predat la liceu?

Da. Am predat. La început, trei zile pe săptămână am predat, şi alte trei zile am lucrat la câmp, pe plantația de bumbac. De la vârsta de douăzeci şi doi, sau douăzeci şi trei de ani, am predat. Nopțile scriam poveşti, diminețile predam, sâmbetele făceam „mobilizări“ în livezi, iar în orele de seară făceam de serviciu la cantină. Asta pentru că acum cincizeci de ani zilele şi nopțile erau mult, mult mai lungi decât sunt astăzi, deoarece globul pământesc se rotea cu mult mai încet, fiindcă atunci încă nu se roteau în jurul lui tot felul de sateliți.

Categoric. Şi mai sunt lucruri care s-au schimbat. Felul în care se citeşte literatură, felul în care se predă literatura.

Predarea literaturii în ultimele decenii se transformă nu o dată în instruire politică pe tema minorităților, sau în educație despre sexe, ori în narative alternative față de narativul hegemonic – de fapt, în multe locuri se predă

azi un fel de sociologie prin mijlocirea literaturii. O dezbatere opresivă faţă în faţă cu o dezbatere subversivă. Poate o îmbinare de neomarxism cu neofreudism, poate uneori cu un strop de nietzscheanism.

Creaţia li se pare multora, poate că şi Ministerului Educaţiei şi Ministerului Culturii, ca un fel de căruţă care trebuie să care până la elevi o anumită încărcătură: moştenirea evreilor din Orient, sau conştiinţa Holocaustului, sau dreptul nostru asupra acestei ţări, sau altceva. Dar, la citirea unei creaţii reuşite, comoara nu se află în adâncimile unui seif care trebuie „deschis“. Comoara e peste tot: într-un cuvânt izolat. Într-o împerechere de cuvinte. În punctuaţie. În melodia textului. În repetiţii. Peste tot. Şi poate mai ales în spaţiile dintre cuvinte, dintre propoziţii sau dintre capitole.

Unii cred că a preda literatură înseamnă de fapt să rupi un camuflaj sau să dezvălui lucruri ruşinoase, ascunse. Nu aspectele ruşinoase ale realităţii, ci ascunzişurile poveştii înseşi. Iată, de pildă, anumiţi cercetători şi critici au găsit în *Soţul meu, Michael* o mulţime de stereotipuri sexuale necuviincioase. Au găsit misoginie. Au găsit transformarea în obiect a Hannei Gonen, eroina cărţii, şi obiectivarea fanteziilor ei. Au găsit orientalism vrednic de dispreţ, au găsit rasism. Pe scurt: cartea asta a fost catalogată ca text deprimant-rasist, care reprezintă ideile preconcepute ale unui mascul alb evreu privilegiat. Hanna şi cu mine am citit o parte din lucrurile astea care s-au scris despre noi, şi le urăm celor care ne-au învinuit ca fanteziile lor sexuale să fie toată viaţa lor numai şi numai fantezii sexuale categoric corecte din punct de vedere politic.

Ni se spune acum că toate poveştile din lume, indiferent care le-ar fi subiectul, cine le-ar fi personajele, care ar fi fundalul, sunt în fond toate una şi aceeaşi poveste: luptă pentru putere şi pentru stăpânire. Pentru hegemonie. Dacă abstractizezi poveştile, o să descoperi pe de-o parte o elită privilegiată, şi pe de altă parte fiinţe oprimate şi subversive. Orice poveste din lumea asta, dacă o decojeşti, se instalează fie de partea celor buni, fie de partea celor răi. Nici măcar o legendă, o poveste poliţistă, o glumă nu sunt inocente. Scormoneşte puţin în ea şi ai să găseşti exploatare şi excludere, îndoctrinare şi spălare de creier. Totul e didactic, totul e angajat. Conform concepţiei ăsteia, să predai literatură e de fapt ca şi cum ai fi un genist al

poliţiei care neutralizează un obiect suspect sau un luptător de gherilă care face contrabandă de arme în folosul celor exploataţi. Nici măcar o fantezie nevinovată nu mai e inocentă în zilele noastre, căci acela care fantazează e suspectat că urmăreşte de fapt să-şi pună în act fantezia. S-o răspândească, s-o facă stăpână peste lume. Să se folosească de ea ca de un instrument pentru a conferi statut de veşnicie ierarhiei dominante. Toţi sunt agenţi: şi personajele, şi cel care scrie, şi cititorul care interpretează, şi el. Toată lumea e ori paradigmă, ori nonsens. Toată literatura nu e, la urma urmei, decât interese, sau o încercare vicleană de a ascunde interesele.

Nu sunt de acord cu tine. Eu cred că aceste lecturi despre care vorbeşti pot fi strălucite şi lămuritoare, uneori ele pur şi simplu deschid drumuri pentru literatură. Lecturi ale literaturii din perspectiva politicii identităţilor, de pildă, au adus o contribuţie considerabilă la înţelegerea literaturii înseşi, şi totodată a alcătuirii sociale şi ideologice dinăuntrul căreia a fost scrisă. E drept că uneori pare că felul acesta de lectură a devenit o poruncă a modei. Şi da, o parte din aceste lecturi nu sunt bune, sunt simpliste, unidimensionale şi fac rău creaţiilor pe care le descifrează. Dar întotdeauna au existat lecturi penibile ale unor creaţii literare, şi vor fi în continuare, presupunând că oamenii vor continua să citească.

Bineînţeles că e permis şi chiar merită să arunci uneori o privire asupra unei poveşti sau a unui roman dintr-un punct de vedere sociologic, sau istoric, sau din curiozitate politică, sau cu instrumente psihologice, sau cu ochii feminismului. Totul e posibil. Şi uneori, precum spui, nu numai că e posibil, dar chiar fascinează şi aruncă o lumină nouă, de ce nu? Doar că… poate ar fi bine ca privirile astea să n-aibă pretenţia că reuşesc să cuprindă întreg ansamblul fenomenului literar. Fără compresie totalitară. Fiindcă dacă o creaţie literară valorează ceva, ea valorează tocmai pentru că are înăuntrul ei mai mult decât se poate absorbi într-o găleată perfecţionată de modelul A sau în găleata inovatoare a modelului B. De fapt, ăsta e lucrul cel mai important, din cauză că sub nici un motiv nu e bine să renunţi la rămăşiţe, la ce n-a încăput în găleată. Dacă cititorul sau criticul, în elanul dezvăluirii esenţelor ruşinoase, uită „rămăşiţele“, se naşte temerea că şi

analiza cea mai ascuțită riscă „să întunece odaia / fără stelele care au rămas afară“, după cum scria Alterman.

Cel puțin o dată pe săptămână vine la mine cineva dintr-o țară sau alta care vrea să-mi ia un interviu. Şi întotdeauna se ajunge la faza întrebării stereotipe: „Care e funcția literaturii?“ Sunt tot felul de variaţii: rolul literaturii în societate, rolul literaturii în politică, în conştiința iudaică, în conflictul israeliano-palestinian. Şi eu le spun celor care-mi iau interviurile astea: „Reformulați întrebarea. În loc să mă întrebați despre rolul literaturii, întrebați-mă despre darul literaturii.“ Atunci ei mă întreabă, fiindcă sunt politicoşi, fiindcă se simt prost. Nu sunt mulțumiți, ar fi vrut să le aduc un peşte gras care poate fi pus în titlu, ar fi vrut să audă de la mine că literatura e un bici cu care trebuie şfichiuiți politicienii sau că literatura e vârful de lance al revoluției. Nu ştiu care le-a fost intenția. În loc de toate astea, eu le spun: darul literaturii. Le spun: darul e dublu. Unul e că iei o carte, un roman, o poveste, şi o citeşti, iar la pagina douăzeci şi patru ți se taie răsuflarea; ăsta sunt eu, chiar eu, cum de-a ştiut scriitoarea asta? Ea nu mă cunoaşte, ea nu vorbeşte despre mine în necunoştință de cauză, ea vorbeşte despre secretele mele, pe care eu nu le-am dezvăluit nimănui. Ăsta e un fel de dar. Al doilea e darul opus: citeşti rând după rând şi deodată ajungi la pagina optzeci şi patru, eşti uimit şi spui: uau, eu niciodată n-aş fi putut să fiu aşa. Nici dacă mi s-ar da un milion de dolari n-aş face una ca asta. Aceste două trăiri: „Ăsta sunt exact eu“ şi „Ăsta sub nici un motiv nu pot fi eu“ (şi uneori „Ce noroc că ăsta nu sunt eu!“) – se numără printre marile plăceri ale cititului, fiindcă tu, cititoarea, eşti invitată să-ți redescoperi granițele. Inclusiv teritorii depărtate ale provinciilor tale, pe care le vizitezi rareori, sau poate deloc. Dar în poveste tu o identifici deodată şi spui, da, am o regiune îndepărtată de felul ăsta, n-am mai fost pe-acolo de ani de zile, dar ea îmi aparține, e o parte din mine. Sau, dimpotrivă, spui nu, asta e cu totul în afara granițelor mele. Niciodată n-o să-mi calce piciorul pe-acolo. Şi e şi asta o plăcere. Şi există şi o a treia plăcere, când, pe măsură ce citeşti, hotarele tale încep să se lărgească. E ca şi cum pereții s-ar deschide şi ți s-ar dezvălui un peisaj pe care nu l-ai văzut niciodată. Sau un peisaj pe care te-ai temut să-l vezi.

Iată, ne-am întors la granițele cu care am început.

Exact. Asta e o plăcere a cunoaşterii. Cunoaştere a ce? Şi a ceea ce ți-e străin, şi a ceea ce ți-e cunoscut. Eu cred că amândouă aceste feluri de cunoaştere sunt daruri. N-am să-ți spun că ele sunt întotdeauna o plăcere. Să te cunoşti pe tine însuți e adeseori contrariul unei plăceri. Iar cunoaşterea a ceea ce ți-e străin nu e uneori deloc uşoară. E însă un dar. Totul se lărgeşte dintr-odată. Ăsta e după mine darul literaturii. Iar plăcerea mea în calitate de povestitor e să-ți ofer un dar ție, în calitate de cititoare.

Poate că ăsta e darul pe care ți-l face arta, nu numai literatura.

Literatura bună e mai apropiată de pictură şi de muzică decât de istorie, sau sociologie, sau de iudaism, sau de sionism, de moştenirea comunităților etnice orientale şi occidentale sau oricare altele. Poate ți-am spus deja că, după mine, literatura e în fond verişoară cu bârfa, cu setea omenească de a afla ce se petrece îndărătul jaluzelelor trase ale altora, de a şti care le sunt secretele. Atâta doar că literatura nu-i dă bună ziua pe stradă verişoarei ăsteia a ei, bârfa, fiindcă îi e ruşine de înrudirea dintre ele. Deosebirea dintre verişoarele astea e că bârfa ne povesteşte ceea ce de fapt am ştiut întotdeauna, cu alte cuvinte: că toți suntem de fapt la fel şi că nimeni nu e cine-ştie-ce, pe când literatura dezvăluie uneori câte ceva din ce nu ştiam, sau ceva ce am ştiut întotdeauna, dar nu ştiam că ştim, şi iată că deodată s-a revărsat asupra acelui lucru o lumină anume, care dă acestui lucru cunoscut gustul excitant al noutății, al lui „pentru prima oară în viață“. Bârfa e înflăcărarea noastră a tuturor de a trage cu ochiul pe fereastra vecinilor, să vedem dacă ei seamănă sau nu cu noi. Spre deosebire de asta, literatura ne invită uneori nu numai să aruncăm o privire pe fereastra vecinilor, ci şi să vedem, pentru o clipă, cum arată lumea când o privim prin fereastra vecinilor. Ba chiar şi felul în care tu şi cu mine arătăm când suntem priviți prin fereastra vecinilor.

Semafoarele se schimbă de mult fără noi

Am vorbit despre schimbarea ta ca scriitor, de exemplu, despre piciorul de pe frână care a devenit mai greu decât înainte. Ca ființă umană, ca prieten, ca om politic cum crezi că te schimbi de-a lungul anilor?

E destul de simplu. Astăzi iert mult, mult mai uşor decât iertam când aveam douăzeci de ani, sau şaptesprezece. Iert mult mai mult. Nu şi cruzimea. Alte lucruri pot să iert câteodată, cruzimea însă nu. Am să spun acum ceva de care nu sunt sigur. Poate că schimbarea asta m-a făcut un scriitor un pic mai bun. De ce nu sunt sigur de lucrul ăsta? Fiindcă au fost autori care au scris cu cruzime, au scris despre cruzime şi aparent fără nici un fel de căinţă sau milă. De aceea poate că lucrul ăsta nu trebuie generalizat. Eu spun, doar în raport cu mine însumi, poate iertarea mă transformă într-un scriitor puțin mai bun în felul meu.

Eu am să restrâng restricția asta. Dacă nu greşesc, Beckett şi Kafka sunt scriitori de care te simți mai puțin apropiat. Aşa e?

De Kafka mai mult, de Beckett mai puțin. De Kafka mă simt apropiat din mai multe motive. De Beckett mai puțin. Kafka e chiar atârnat aici la mine, pe perete. Nu l-ai văzut când ai intrat în odaie? Exercițiile lui de învățare a limbii ebraice?

Spre deosebire de Cehov, de Agnon şi de alții, n-am vorbit niciodată despre el, de aceea am presupus în mod greşit că ți-e mai puțin apropiat.

Atunci o să mai vorbim despre el. Dar înainte să vorbim despre Kafka, vreau să-ți povestesc despre un prieten de-al nostru, Eran Dolev, şef de secție la Spitalul Ichilov. El ne-a povestit că a fost adusă odată la Ichilov o

femeie în vârstă de 102 ani care căpătase o rană la mână. A fost pansată la camera de gardă, după care i s-a spus: Urcă să te vadă un internist, fiindcă ai 102 ani. Prietenul nostru a examinat-o şi a constatat că femeia era perfect sănătoasă. A întrebat-o: Ia spune, unde te duci de aici? Ea a răspuns: Acasă. Unde e casa dumitale? În Jaffa. Şi cum ajungi în Jaffa? Cu două autobuze. I-a spus: Ştii ceva? Eu mi-am terminat programul, te duc acasă cu maşina mea. Pe drum o întreabă: Ai copii? Ea spune: Da, doi fii. Şi, unde sunt fiii dumitale? În locuinţe protejate. Iese la iveală că, de două ori pe săptămână, ea călătoreşte de la Jaffa cu autobuzul la două locuinţe protejate diferite, ca să le ducă băieţilor mâncarea lor preferată. Asta ca să ştii că pe o mamă „din coloană n-o eliberează decât moartea“. Mi-a plăcut povestea asta, de aceea am vrut să ţi-o spun. Cum se leagă asta de Kafka? Poate prin faptul că în *Metamorfoza* tatăl e îngrozitor, e cumplit tot timpul, răutăcios, agresiv, lipsit de inimă. Mama doar uneori, iar sora – ea e ultima care ajunge la disperare din cauza monstrului apărut în locuinţă. Surorii îi e milă de el, dar mila ei se epuizează treptat, aşa cum şi răbdarea se epuizează treptat, iar în cele din urmă şi ea e bucuroasă de moartea lui. În cele din urmă toată familia iese din sclavie în libertate şi din beznă la lumină. Toată povestea asta claustrofobică se termină deodată cu ieşirea familiei eliberate în sânul naturii, spre cerul de azur şi spre colinele înverzite. Poate că şi asta e un fel de milă. Poate.

Am început să vorbim despre schimbarea care s-a produs în tine, dar nu ţi-am dat posibilitatea să răspunzi, fiindcă numaidecât am trecut la Kafka.

A fost o perioadă care s-a încheiat când eu eram încă foarte tânăr, o perioadă în care, aici în Israel, scriitorii şi poeţii au avut o influenţă puternică asupra vieţii publice. Bialik şi Brenner, Schlonski şi Alterman, Uri Tzvi Grinberg, S. Izhar, Moshe Shamir. Oameni cărora politicienii le dădeau ascultare şi pe care opinia publică îi urma. De ce s-a întâmplat asta? Nu ştiu. Poate că e un fel de tradiţie iudeo-slavă, aşa ceva nu se poate întâmpla sub nici un motiv în lumea vorbitoare de engleză. Nu sunt sigur că preşedinţii Statelor Unite ştiu care sunt poeţii americani contemporani cei mai interesanţi. Obama sigur ştie, dar să ne gândim la Trump, sau George

Bush, dacă le-ai pune un pistol la tâmplă şi i-ai întreba: „Care e poetesa americană cea mai interesantă? Ai zece secunde să răspunzi“, el ar zice: „Trageți, păcat de cele zece secunde“.

În perioade revoluționare, în perioade de mari schimbări, se întâmplă uneori ca părți largi ale publicului să asculte de vocile unui pumn de cărturari, poeți, romancieri sau gânditori. Când vin vremuri liniştite, se termină cu povestea asta. Şi în Rusia, perioada despre care vorbim, perioada în care poezia şi literatura rusă au influențat direcția întregii istorii ruse, a durat aproximativ de la mijlocul secolului al XIX-lea şi până la căderea comunismului. Fiindcă şi în perioada comunistă unii poeți şi scriitori le-au indicat direcția de mers disidenților. Dar asta numai în perioade revoluționare. Pe urmă vin alte vremuri, vremuri în care continuă un anumit ritual de ascultare a poeților şi a scriitorilor, da, ritualul ăsta se perpetuează încă aici la noi, dar e deja aproape gol de conținut. Adică, scriitorii încă stau la intersecții şi bat din palme la fiecare minut şi jumătate, şi poate că unii dintre ei sunt într-adevăr siguri că toate semafoarele din oraş se schimbă pentru că ei au bătut din palme, dar asta nu mai e aşa de mult. Ei continuă să bată din palme în virtutea inerției, fiindcă aşa se întâmpla uneori pe vremea lui Bialik, a lui Brenner, a lui Alterman, poate că în zilele acelea se întâmpla câteodată ca un poet să bată din palme, iar semafoarele din oraş să se schimbe. Deja de mulți ani nu mai contează ce susține poetul cutare sau ce țipă scriitorul cutare, dar ritualul continuă, sau cel puțin a continuat până acum nu foarte mulți ani. Uite, eu stau în intersecție, plin de importanță, şi aştept ca luminile semafoarelor să se schimbe după cum bat eu din palme. Nu sunt puțini cei care râd de mine, şi, din câte se pare, au dreptate s-o facă.

Şi totuşi încă ți se pun întrebări. Eşti invitat să vorbeşti, să scrii în ziare.

Şi prim-miniştri m-au invitat uneori la conversații de la suflet la suflet, şi câteodată nu la biroul lor, ci acasă; un pahar de ceva, uneori o cafea, depinde cine era prim-ministru, o cină şi o discuție de la inimă la inimă, şi „Unde-am greşit?“ şi „Încotro ar trebui să ne îndreptăm?“, şi nu o dată ei îți admiră răspunsurile, dar întotdeauna fac apoi totală abstracție de ele. Şi aproape toți – Ben Gurion nu, dar Golda, şi Eshkol, şi Shamir, şi Peres – toți îmi spun: „Cum formulezi tu ideile! Ce ebraică! Ce putere de

exprimare! Nu ai dreptate, dar cum formulezi!“ O dată în viață, numai o singură dată, aş vrea ca un prim-ministru să-mi spună: „Amos Oz, te exprimi ca un căcat, formulezi prost tot ce spui, nu se leagă nici o vorbă de alta, dar… ai dreptate“. Doar asta aş mai vrea să aud înainte de a pleca de pe această lume.

Nu s-a întâmplat niciodată?

Nu. Semafoarele se schimbă de-acum fără noi. Scriitori mai tineri, generația de după Haim Beer, David Grossman, şi Meir Shalev, şi Itzhak Laor, au priceput de-acum asta, ei nici măcar nu mai încearcă. Nici măcar nu încearcă să ridice vocea. Nu vor să se facă de râs. O dată, de două ori l-am auzit pe Etgar Keret ridicând vocea în presă, Nir Baram, Dorit Rabinian, Iris Lael, sunt câteva grupuri de poeți tineri, poate că ici-colo mai e câte cineva, dar alții, nu, deloc. Asta a dispărut. Noi, dinozaurii, continuăm s-o facem din când în când. Yehoshua, Grossman şi cu mine. În urmă cu ani, Haim Gouri, S. Izhar, Moshe Shamir, Dahlia Ravikovitch, Aharon Maghed, Bartov, Alterman, Naomi Shemer – toți scriam în ziare.

Odată am scris o parabolă inspirată dintr-o poveste străveche: la Londra, cu zeci de ani în urmă, încă exista smogul, ceața amestecată cu funingine. Şi acum atmosfera acolo e poluată, dar atunci oraşul era complet negru şi erau zile când nu se putea ieşi din casă, fiindcă nu se putea nici respira, nici vedea ceva. Chiar dacă-ți luminai palma cu o lanternă puternică, tot nu puteai s-o vezi. Iar povestea e despre un om care fusese anunțat prin telefon că soția lui naşte la spital, la celălalt capăt al oraşului, şi că s-a ivit o complicație, iar el trebuie să meargă acolo neapărat. A ieşit în stradă, şi acolo nici țipenie de om. Nu sunt maşini, nu sunt taxiuri, nu sunt pietoni. Şi el stă în întunericul ăsta compact şi strigă cu voce tare: Ajutor! S-a apropiat de el un străin şi omul nostru i-a explicat ce s-a întâmplat, iar străinul îl apucă de braț şi îi spune: Aici ia-o la stânga, acum coteşte la dreapta, aici ai grijă, e o treaptă, şi aşa l-a condus străinul pe omul nostru până la spital. Acesta din urmă îi mulțumeşte străinului, îl îmbrățişează pe întuneric, că doar nu poate să-l vadă, şi îl întreabă: „Cum ai putut, în bezna asta totală, pe smogul ăsta, cum ai putut să mă dirijezi aşa cum m-ai dirijat?“ Şi străinul îi spune: „Pe mine întunericul nu mă deranjează. Sunt orb.“ Sunt vremuri în

care, cel puţin în unele locuri, un poet poate să devină deodată un astfel de orb care arată drumul, fiindcă el e specialist în întuneric. Dar în situaţii normale, când e lumină pe stradă, sunt taxiuri şi sunt autobuze, când sunt de toate, cine are nevoie de un orb ca să-i arate drumul?

Interesant, te-am întrebat în ce fel te-ai schimbat şi mi-ai povestit cum se mişcă pământul.

Nu, dar asta mă influenţează şi pe mine. Dorinţa înflăcărată de a mă aşeza şi de a scrie un articol politic s-a mai domolit. Azi-dimineaţă am vrut să scriu un articol, şi nu l-am scris. N-a dispărut complet pasiunea de a scrie articole din când în când. Dar mai puţin. Cândva scriam de furie. Aproape în fiecare săptămână scriam câte un articol pentru ziar. Şi uneori chiar de două ori pe săptămână. Scriam la *Davar*, la *Yediot*, la *Haaretz*, şi multe ziare importante din străinătate îmi traduceau şi-mi tipăreau fiecare cuvânt. Sau îmi trimiteau alaiuri de specialişti în luat interviuri. Acum dugheana aproape că s-a închis. Se deschide temporar, doar arareori.

Asta fiindcă socoteşti că eşti mai puţin ascultat?

Da. Adevărul e că fenomenul ăsta al influenţei e după mine un profund mister. Niciodată n-am înţeles ce e de fapt influenţa. Văd uneori oameni străini, sau chiar pe mine însumi la restaurant, comandând peşte, şi după jumătate de minut chemând ospătarul şi spunându-i: Nu, nu. Ştii ce? Azi să fie pasăre, nu peşte. Ce le-a trecut prin cap? Ce mi-a trecut mie prin cap? Nu ştiu. Nici omul care şi-a schimbat comanda nu ştie. E un mister profund. N-am auzit niciodată în Knesset, nici chiar pe vremea când încă erau acolo oratori străluciţi, să se ridice un deputat din fracţiunea aflată în opoziţie şi să spună: „Ţi-am ascultat cuvântarea şi mi s-au deschis ochii, deoarece am înţeles că ai dreptate“. Nu s-a întâmplat niciodată una ca asta. Sunt sute de volume cu discursuri ţinute în Knesset, dar fraza asta n-o s-o găseşti nicăieri. Şi nici la tribunal. În toată istoria tribunalelor din întreaga lume nu s-a întâmplat nici măcar o singură dată ca avocatul apărării sau avocatul acuzării să se ridice la sfârşitul discursului avocatului din faţa lui şi să spună: „Am auzit cuvintele învăţatului meu coleg şi m-am convins că are dreptate, că eu pur şi simplu mă aflu într-o totală eroare“. Există o altă

întâmplare, foarte simpatică, pe care am găsit-o cândva în *Cuvântări din Knesset* şi pe care am să ți-o povestesc între paranteze, fiindcă se întâmplă chiar şi în *Cuvântările din Knesset* să fie lucruri frumoase. În primul Knesset era deputat Israel Gouri, tatăl lui Haim Gouri. El făcea parte din Comisia Financiară şi era şi vegetarian. Un om fin şi iubitor de oameni. Odată s-a urcat la tribuna vorbitorilor şi s-a certat cu deputatul Yohanan Bader de la Herut, şi a spus, citez din memorie: „Domnule deputat Bader, dumneata chiar nu eşti în regulă“. Şi a coborât de la tribună. Câteva minute mai târziu, a cerut de la preşedinte permisiunea să mai urce o dată la tribună, „numai pentru o clipă“. Preşedintele i-a spus: „Asta nu corespunde regulamentului“. „Dar e foarte important pentru mine, fă-mi binele ăsta, numai o singură propoziție.“ Preşedintele i-a permis, iar Israel Gouri s-a urcat la tribună şi a spus: „Domnule deputat Bader, iartă-mi izbucnirea, cer iertare, mi-e ruşine de modul în care mi-am pierdut cumpătul şi te-am jignit“.

Mie nu mi s-a întâmplat niciodată să vină cineva şi să-mi spună: „Te-am citit şi m-am născut pentru a doua oară. Ți-am auzit discursul, ți-am văzut interviul acordat televiziunii, nu-i nimic de spus, ai dreptate.“ Asta nu mi s-a întâmplat. Nu ştiu dacă trebuie să trag concluzia că vorbele nu au nici o influență. Sau că oamenilor nu le place să recunoască faptul că au fost influențați. Mai cu seamă israelienilor nu le place să recunoască faptul că şi-au schimbat opinia. Mai ales bărbaților israelieni. Un bărbat israelian îți va spune uneori lucruri în totală opoziție cu ce ți-a spus cu un an în urmă. Însă când tu te minunezi şi spui: „Dar acum un an ai susținut exact contrariul“, el o să-ți răspundă: „Ce-ți veni? Acum un an am spus exact acelaşi lucru, tu n-ai înțeles.“ Apropo, sunt câțiva ani de când am încetat să dau interviuri televizate, deoarece am constatat că atunci când vorbesc despre faptul că statul Israel e în primejdie să fie desființat, a doua zi o mulțime de oameni, străini şi cunoscuți, mă opresc pe stradă şi-mi spun cu înfocare: „Ce ți-a venit? Cum ai putut? Ai înnebunit complet? Niciodată să nu mai porți puloverul acela la televiziune!“ Şi-atunci am hotărât să renunț la aparițiile televizate, dar la pulover niciodată n-am renunțat.

Influența nu se poate măsura. Chiar dacă ea există, nu avem la dispoziție nici o cale de a o măsura, iar sociologii să nu pretindă că ei pot, fiindcă nici

ei nu pot. Uite, de pildă, ideea celor două state, ideea de independență pentru palestinieni: în ’67 erau atât de puțini oameni care susțineau ideea asta, încât se putea face un congres național cu toți adepții acestei idei într-o cabină de telefon public. Aproape. Astăzi sunt deja câteva milioane de israelieni şi poate şi foarte mulți palestinieni care cred că, ce-i drept, ideea asta nu-i chiar atât de bună, dar pur şi simplu altă cale nu-i. Acest lucru nu s-a întâmplat ca rezultat al influenței mele şi a prietenilor mei, s-a întâmplat din cauza câtorva lovituri pe care ni le-a dat realitatea: intifade, vărsare de sânge, izolare pe plan mondial, temeri demografice – o sumedenie de lucruri a dus la asta, nu articolele mele şi ale prietenilor mei. Şi dacă în ultima vreme de ambele părți sunt tot mai mulți oameni care au început să-şi piardă speranțele legate de ideea celor două state, nici asta nu s-a întâmplat pentru că cineva a adus argumente convingătoare, ci din cauza câtorva lovituri din partea realității, care au făcut ca o parte dintre oameni să creadă că situația e de-acum „ireversibilă“.

Dar tu crezi că situația, dimpotrivă, e reversibilă.

Da, există o cale către un compromis între cele două popoare care trăiesc în țara asta, iar compromisul e împărțirea țării între două state vecine. Dar în ultimul timp am ajuns să cred că n-o să ajute nimănui dacă repet lucrul ăsta la nesfârşit. Cândva lumea mea s-a împărțit în trei: cei care sunt convinşi că eu am mai mult sau mai puțin dreptate, şi acelora nu e nevoie să le vorbesc, cei care sunt profund convinşi că sunt un lunatic, un nebun, sau un trădător şi că acționez împotriva poporului evreu, al neamului Israel, şi nici acestora nu am ce să le spun, dar au fost şi din aceia dispuşi să asculte, fiindcă ei nu sunt întru totul siguri în legătură cu ce e de făcut. Aceştia sunt cei cărora le-am vorbit întotdeauna. Celor deschişi. Celor care nu sunt baricadați. Celor cărora nu le e ruşine să se lase convinşi. De fapt, întotdeauna am încercat să-i vorbesc lui Edith, nevasta lui Archie Bunker, acela din serialul de televiziune[24] care era un fel de Donald Trump de cartier. Fiindcă Archie o să fie întotdeauna rasist, el va încerca să rezolve totul prin forță. Gloria, fiica lui, şi soțul ei Michael vor fi întotdeauna moderați şi luminați, şi numai Edith, pe care mulți o țin minte ca pe o proastă ridicolă, numai ea e uneori dispusă să se lase convinsă, odată în

direcția asta şi odată în direcția cealaltă. După mine, ea nu-i proastă deloc, şi ei mă adresam în articolele mele, ei îi vorbeam când încă mă duceam să dau interviuri sau să mă cert la televiziune. Până astăzi cred că opoziția trebuie să i se adreseze mai ales lui Edith. Nu s-o provoace, nu s-o zguduie sau s-o umilească, nu să se umfle în pene în fața ei, ci s-o privească în ochi şi să-i vorbească.

24. Referire la sitcomul *All in the Family.*

De fapt, şi astăzi lumea se împarte tot în trei categorii, dar acum mi se pare că ştiu din ce în ce mai puțin cum să ajung la oamenii aceia care nu sunt complet închişi într-una din extreme. Există minoritatea, care este de acord cu ideile mele, n-are nici un sens să le spun iar şi iar acestor oameni lucruri pe care ei le ştiu cât se poate de bine. Ei ştiu că societatea israeliană se sprijină pe numeroase rele, că bogătaşii se îmbogățesc în continuare, că sărăntocii sunt din ce în ce mai călcați în picioare, ei ştiu că ocuparea şi supunerea de teritorii corupe, ei ştiu că Tribunalul Suprem e important, că fără puterea legii va prospera puterea bandelor mafiote, ei ştiu că deposedarea de terenuri e rea, că oprimarea produce ură. Ei ştiu că e foarte primejdios să mergi împotriva întregii lumi. Dar sunt şi din aceia pe care ceva în măruntaiele lor îi îndreaptă către moderație, către umanism, către încheierea unui compromis cu palestinienii, dar altceva, în aceleaşi măruntaie ale lor, îi avertizează că n-au cu cine sta de vorbă, că arabii vor numai să ne măcelărească pe toți, că să faci compromisuri şi să accepți să renunți ca să asiguri pacea înseamnă să cazi în cursă, că oricine acceptă să renunțe la ceva nu-i decât un fraier.

La oameni de felul acesta, care încă şovăie, poate că da, poate că se poate ajunge, dar nu şi eu. Ei nici măcar nu vor citi ceea ce voi scrie eu. E nevoie de o altă voce. O altă limbă. O altă generație. Nu vocea unui scriitor ashkenazit bătrân şi privilegiat, care încă emană miros de kibbutzi, şi de sindicat, şi de „Pace acum“[25], şi de „frumoşii cu breton“[26]. Asta îmi aminteşte de ceva ce am spus la înmormântarea lui Yossi Sarid[27]: Nu noi trebuie să terminăm treaba. Vor veni alții. Vor veni bărbați şi femei mai tineri decât noi. Va veni o generație nouă de oameni ai păcii şi ai dreptății sociale, şi generația asta va avea poate o altă limbă, poate şi căi diferite de a

purta dispute, va avea şi argumente diferite de ale noastre. Şi poate ei vor găsi calea către inimile a milioane de israelieni care până azi nu au fost de acord cu noi. Nu pentru că ar fi toți rasişti, şi nu pentru că toți ar fi plini de ură şi cu creierele spălate, nu, precis nu, ci pentru că mulți dintre ei sunt realmente îngrijorați şi se tem cu adevărat, pentru că ei sunt receptivi la voci diferite de a mea şi la alte argumente. Poate.

25. Organizație non-guvernamentală întemeiată în 1978 în vederea promovării soluției a două state pentru rezolvarea conflictului israeliano-palestinian.

26. Referire la versurile unui foarte cunoscut cântec, *Frăție de arme*, compus de Sasha Argov pe versurile lui Haim Gouri. Cântecul a dobândit mare popularitate în interpretarea orchestrei armatei.

27. Yossi Sarid (1940–2015), politician israelian, deputat în Knesset (1974–2006), identificat cu stânga israeliană, o vreme lider al opoziției; adesea considerat o busolă morală a Israelului.

Şi totuşi ai publicat o carte de eseuri politice prin care intenționezi să te adresezi şi – sau, după cum am scris pe coperta cărții, mai ales – unor cititori care împărtăşesc idei diferite de ale tale.

În *Dragi fanatici* încerc, ca o schimbare, să vorbesc pe un ton potolit. Să spun în surdină lucruri pe care altădată le strigam în gura mare. Oare asta îmi promite o ascultare nouă? Nu ştiu. Uneori tocmai vorbirea liniştită trezeşte furie şi agresivitate din partea celor care ți se împotrivesc. Asta se întâmplă chiar şi în certurile din familie: dacă partea A țipă şi se agită, iar partea B răspunde calm şi rațional, partea A nu se linişteşte, ci, dimpotrivă, se înfurie şi mai tare şi se simte rănită dublu. Uneori.

În cartea asta m-am adresat în mare măsură unor cititori identificați cu sionismul religios, deoarece am un sentiment nedefinit că poate valul următor al creației literare ebraice şi al gândirii israeliene înnoitoare va veni şi de-acolo, va veni şi din lumea coloniştilor. Nu puține scrisori pe care le primesc de la colonişti şi de la coloniste dovedesc nelinişte şi disponibilitate.

Mi se pare că azi te străduieşti să nu faci haz de credințe şi de idei pe care odinioară le luai în râs.

Cu anii îmi pierd treptat impulsul de a dispreți credințele şi ideile care, după părerea mea, n-au nici un temei. Să-i luăm, de pildă, pe cei care cred în minuni, în semne, în talismane sau în morminte sfinte. Îmi pierd treptat

impulsul de a-i înfiera, pentru că lumea e un loc destul de neprielnic, şi viaţa nu se termină cu bine, viaţa noastră a tuturor se încheie cu o stingere treptată, cu boli, cu demenţă, cu moarte, se termină rău. Iar pe drum sunt nu puţină suferinţă, şi decepţii, şi pierderi. Aşa că, de fapt, ce-mi pasă dacă un om găseşte o mică mângâiere în faptul că sărută amulete? Sau că se lungeşte pe mormintele celor drepţi? Dacă m-ar obliga şi pe mine să sărut talismane, aş refuza, m-aş revolta. Dar el nu obligă pe nimeni. Sunt milioane de evrei care sărută mezuze, sau sărută pietrele Zidului Plângerii. Sunt sute de milioane de creştini care-şi fac cruce de câteva ori pe zi, şi, printre ei, şi o mulţime de oameni nereligioşi. Să-şi facă cruce. Să sărute. Cui ce-i pasă? La sfârşitul asediului Ierusalimului, în septembrie ’48, a sosit la noi de la Tel Aviv prima monedă emisă de statul Israel. Era o monedă de aluminiu uriaşă, aproape de dimensiunile unei mici figurine, o monedă de 25 de bănuţi, care pe verso avea, mi se pare, un snop. Bunicul meu, Aleksander, un bunic adorat de femei, un bunic revizionist laic şi un mare iubitor de plăceri, a luat moneda în mână, a sărutat-o şi a binecuvântat-o, fericit „că am trăit şi am fiinţat şi am ajuns până la clipa asta“[28]. Moneda a trecut din mână în mână, la oamenii care erau atunci la noi în curte, şi au sărutat şi alţii moneda, şi au spus „ferice de noi că am trăit asta“. Eu nu mai sărut monede. Am înnebunit? Cine sărută monede? Copiii mei nu sărută monede, nici nepoţii mei n-o fac. S-ar putea însă ca faptul că eu nu sărut monede să fie doar o urmare a faptului că bunicul meu a avut norocul să sărute acea monedă ebraică, cea dintâi după două mii de ani. Poate că el a sărutat moneda şi în numele meu, al copiilor, şi al nepoţilor şi strănepoţilor lui. El sigur a sărutat-o în numele părinţilor lui şi în numele strămoşilor lui. Eu, de pildă, sărut uneori fotografii ale copiilor mei, poze din vremea când erau mici, şi ale nepoţilor mei, de pe vremea când erau mici. Uneori mă uit la poze, iar sentimentele care mă cuprind sunt atât de copleşitoare, încât sărut fotografia. Ei şi ce? Am făcut cuiva vreun rău? Orice om din lumea asta e liber să-şi găsească orice consolare care să-l mângâie, chiar dacă după părerea altcuiva aceea e o mângâiere hilară sau prostească. Nu cunosc aproape nici un om care să n-aibă două-trei superstiţii. Inclusiv laici, inclusiv eu. Pe tine nu te întreb, dar întreabă-te singură şi răspunde-ţi singură.

28. Citat dintr-o binecuvântare ebraică tradițională.

Am o sumedenie, scuipatul de deochi, talismanul în formă de palmă desfăcută cu degetele lipite, talismanul care poartă noroc. Care sunt superstițiile tale?

Nu-nu, asta e ceva strict personal, nu vreau să vorbesc despre subiectul ăsta. Dar, pe de altă parte, niciodată n-am să ridiculizez un om pentru superstițiile lui, nici pentru o credință care nu e superstiție, cât timp nu e în ea nimic care să dăuneze semenilor şi cât timp el nu încearcă să-mi impună să fac lucruri pe care eu nu vreau să le fac şi în care nu cred.

Ai vorbit despre cât e de limitată influența anumitor lucruri pe care le-ai spus şi a anumitor articole pe care le-ai scris, şi totuşi cărțile tale, cel puțin o parte dintre ele, au o mare influență asupra oamenilor. Am pomenit deja Poveste despre dragoste şi întuneric, care a influențat profund o mulțime de oameni. Tatăl meu e unul dintre aceştia. Nu de influență de felul acesta vorbeşti tu, dar un alt fel de influență există.

Ar fi trebuit ca în ebraică să existe un alt cuvânt pentru asta.

Exact. Mi se pare că primul fel de influență este ceea ce se numeşte în engleză influence*, iar al doilea fel de influență este ceea ce se numeşte…*

…*impact*. Poate că ar trebui făcută în ebraică o deosebire între „a influența“ şi „a-şi pune amprenta“.

Asta sună frumos.

E bine că mă-ntrebi lucrul ăsta. M-am concentrat asupra cuvântului „influență“ în sensul de a determina oamenii să-şi schimbe opiniile. Despre asta am spus că e un fenomen misterios. Sunt cărți care mi-au schimbat viața, sunt şi filme care au făcut asta. Sau *Cantata 106* a lui Bach – atunci când am auzit-o pentru prima oară, am ştiut că n-aveam să mai fiu acelaşi om ca înainte. Şi asta mi s-a întâmplat cu *Crimă şi pedeapsă*, şi asta mi s-a întâmplat cu proza scurtă a lui Sherwood Anderson, a lui Berdicevski, Cehov, şi asta mi s-a întâmplat cu *Poveste simplă* a lui Agnon, şi la fel cu alte povestiri ale lui; interesant este că mi s-a întâmplat asta cu povestirile

lui de dragoste, şi nu cu marile lui romane. Desigur, probabil că asta li s-a întâmplat şi altor oameni. Ştiu că li s-a întâmplat unor oameni. Da. Se întâmplă ca o carte, sau un film, sau o anumită muzică să ne schimbe. Cineva în care nici o carte, nici un film, nici un tablou şi nici o muzică n-au schimbat nimic e un om irosit. Şi nu doar operele de artă pot face asta. Sunt oameni în care o călătorie produce o mare schimbare. Eu cred că aproape în fiecare. Bunăoară, mie mi se pare că cine n-a trăit niciodată cu adevărat, nu turist cu aparatul de fotografiat în mână, ci în realitatea imediată a unei alte țări, nu-şi va înțelege cu adevărat propria țară. Cine nu ştie cel puțin o limbă străină nu-şi înțelege nici propria limbă. Eu cred chiar că numai la a doua iubire un om începe să-şi înțeleagă prima iubire. Aşa mi se pare. Influența e adesea nu o amprentă asupra acțiunilor tale din viitor, ci o nouă înțelegere a lucrurilor cunoscute şi ştiute. Influență în sensul ăsta, de impact, de punere a amprentei, e bine că m-ai corectat. Aveai dreptate. M-ai influențat, şi eu chiar recunosc asta. O minune.

Te corectez: eu, de fapt, nu te-am corectat.

Ai lărgit perspectiva. Artă, călătorii, iubiri, întâlniri, bineînțeles că ele ne schimbă. Eu am vorbit cu tine despre influență în sensul îngust al termenului, când un om îşi schimbă opinia, şi ți-am spus că asta e greu de măsurat. Nu ți-am spus că asta nu se întâmplă, ci numai că asta e greu de măsurat, fiindcă şi atunci când un om îşi schimbă opinia, lui în general nu-i place să recunoască acest lucru. Şi am mai spus că poate în perioade revoluționare pot exista totuşi cărți sau cuvinte care pun oamenii în mişcare. Am scris de-a lungul vieții cinci sau şase sute de articole, mai mult sau mai puțin, nu le-am numărat. Le-aş fi scris chiar dacă aş fi ştiut că asta nu clinteşte nici măcar un singur alegător de pe poziția lui. Şi m-aş fi dus la adunările Partidului Meretz şi, înainte de asta, la Moked, şi Sheli, şi Shalom Ahshav, şi la Comisia pentru Pace şi Securitate – m-aş fi dus chiar dacă aş fi ştiut că asta nu clinteşte de pe poziția lui nici măcar un singur alegător. M-aş fi dus. Ca rezultat al unei anumite constrângeri, ca rezultat al unui anumit sentiment de datorie cetățenească. Dar atunci când oamenii mă întreabă: „Ia spune, în ce măsură ți-ai exercitat influența?“ „De câtă influență te bucuri?“ – nu ştiu, asta nu se poate măsura. Aşa cum Stalin a

întrebat la Conferința de la Ialta „Câte divizii are papa de la Roma?“, iar răspunsul e că diviziile au o influență foarte mare, la fel şi ideile. Numai că există o cale simplă de a măsura influența diviziilor, pe când în privința influenței ideilor – eu nu cunosc nici o cale de-a măsura. Uite, de pildă, *Statul evreilor* a fost la început numai titlul unui roman futurist[29]. Şi *Tel Aviv* a fost numai titlul unui roman. Şi *Dragostea de Sion*. Şi *Până la Ierusalim*, şi *Vina Samariei*, şi chiar *Vultur fățarnic*, şi – opreşte-mă repede, înainte să spun că până şi *Doliu şi prăbuşire* şi *Înmormântarea măgarului* au fost cândva doar titluri de cărți. E posibil ca vorbele să fi clintit ceva în cineva. E posibil ca vorbele să nu fi clintit nimic. Nu ştiu.

29. Un pamflet publicat în 1896 la Leipzig şi la Viena de către Theodor Herzl.

Mi se pare că nu te-am auzit niciodată spunând ceva, şi nici n-am citit ceva scris de tine din care să se desprindă un sentiment de disperare. Nu disperi niciodată?

Eu mă tem. Mai cu seamă de consolidarea fanatismului de toate felurile. Disperat nu sunt, fiindcă nu ştiu ce se va întâmpla. Se pot întâmpla lucruri îngrozitoare, dar se pot întâmpla şi lucruri bune, lucruri care nu-i trec nimănui prin minte. De-a lungul vieții mele aproape toate evenimentele care au schimbat realitatea au fost neaşteptate. Subite. Războiul de Şase Zile. Războiul de Yom Kippur. Vizita lui Sadat şi pacea cu Egiptul. Prăbuşirea comunismului. Acordurile de la Oslo. Asasinarea lui Rabin. Dezastrul turnurilor gemene din New York. Evacuarea coloniştilor din Gaza. Fiecare dintre evenimentele astea s-a petrecut brusc. Nu sunt disperat, deoarece ştiu că a trăi e ca şi cum ai conduce o maşină al cărei parbriz e complet acoperit şi n-ai la dispoziție decât oglinzile laterale, în care se reflectă ce se află în spatele tău. Noi ştim numai ce-a fost, nu şi ce ne aşteaptă în viitor. Nu mă înțelege greşit, nu că eu aş fi un soi de veşnic optimist. În anumite chestiuni sunt pesimist. Dar pesimismul meu e poate îndulcit de faptul că iubesc oamenii şi sunt pasionat de ei. Nu e în mine nici un strop de mizantropie.

Exact.

Chiar şi atunci când cineva sau ceva mă scoate din sărite, nu mă mai

umple dezgustul. Pesimism – da. Cred destul de des că n-o să fie bine. De pildă, chestiunea asta privitoare la faptul că, de exemplu, fiul tău o să crească într-o lume a unei limbi de tip SMS. Că oamenii, dacă vor mai citi literatură, vor citi doar texte extrem de scurte, şi că prin spălarea asta monumentală a creierului pe care ne-o fac reclamele o să li se spună tot timpul, aruncă ce-a fost, cumpără ceva nou. Acum deja foarte mulţi oameni spun: „Cine are nevoie de trecut? Asta nu ne interesează. De ce să ştiu cine a fost Herzl, sau cine a fost Ben Gurion, sau cine a fost Shakespeare? Numai ce e nou are valoare.“ Asta nu prevesteşte nimic bun. Şi mai cu seamă nu sunt optimist atunci când văd în multe locuri din lumea asta victoria dreptei pline de ură şi roase de temeri, iar împotriva ei nu puţină stângă banală, naivă, care detestă întocmirea statală şi e ostilă celor puternici şi hegemoniei de orice fel. Iar acoperământul pe care eu îl întind peste toate lucrurile astea, începând cu ştergerea trecutului şi terminând cu procesele politice care se petrec acum, numitorul comun, în sens larg, pentru dreapta simplistă şi stânga naivă e faptul că politica şi comunicaţiile devin ramuri ale industriei divertismentului. Problemele par nişte glumiţe. Soluţiile par nişte SMS-uri. Viaţa pare un *gimmick*. Vorbesc despre infantilizarea sistematică a omenirii.

Cum rămâi iubitor de oameni după toate astea?

Eu sunt iubitor de oameni pentru că bărbaţi şi femei mi-au făcut bine. Şi, poate pentru că n-am avut o copilărie fericită, am învăţat să fiu recunoscător de fiecare dată când cineva face pentru mine ceva bun.

Te-am auzit de multe ori spunând asta, că te simţi recunoscător.

Sunt recunoscător pentru faptul că tu şi cu mine ne-am întâlnit şi lucrăm împreună.

Şi eu.

De multe ori, Shira, sunt recunoscător pentru faptul că mi se vorbeşte şi că sunt ascultat. Dar nici asta nu e ceva de la sine înţeles. Ştii câţi oameni, acum, în timp ce tu şi cu mine şedem aici şi vorbim, câţi oameni sunt neascultaţi de nimeni, pe care nimeni nu vrea să-i asculte şi cărora nimeni

nu le vorbeşte, şi nici nu vrea să le vorbească, în afară de profesioniştii reclamei. Mulțimi. Mulțimi. Nu numai bătrâni singuratici prin aziluri, nu numai oameni singuri. Nu. Şi în case pline de oameni, şi în familii. Nimeni nu vrea cu adevărat să stea de vorbă cu ei, în afară de „pune“, „adu“, „ia“, „nu uita“. Şi nimeni nu vrea să-i audă. Şi-atunci nu e de la sine înțeles faptul că tu îmi vorbeşti mie şi că mă asculți aici, acum, iar eu te ascult pe tine. Ăsta e un dar.

Bătrânețea te preocupă? Moartea?

Acum câtva timp am fost invitat să țin o conferință la un congres al oamenilor de ştiință şi al medicilor pe tema „Sfârşitul vieții“. Am fost rugat să vorbesc despre speranță şi deznădejde, despre sinucidere şi despre dragoste şi întuneric. Doar sunt considerat a fi specialist în dragoste, şi specialist în întuneric, şi specialist în sinucidere. I-am întrebat atunci, şi m-am întrebat şi pe mine însumi, şi te întreb şi pe tine acum: De fapt, de ce ne temem atât de mult de moarte, unii ceva mai mult, alții ceva mai puțin, dar toți ne temem de ea? Că doar lumea a existat de miliarde de ani înainte să ne naştem noi, fără noi, şi va exista miliarde de ani după ce noi nu vom mai fi, iarăşi fără noi. Noi suntem un fel de clipire luminoasă, o străfulgerare trecătoare. Dacă aşa stau lucrurile, spune-mi, de ce tocmai abisul negru de după moarte ne înfricoşează atât de mult? Care e de fapt deosebirea între abisurile negre dinainte şi de după viața noastră? N-am, bineînțeles, nici un răspuns la întrebarea asta, dar însăşi existența întrebării mă ajută puțin atunci când mă gândesc la moarte. Că doar am fost deja acolo, în abisul de întuneric deplin al absenței totale de dinaintea naşterii mele. Milioane de ani am fost acolo, şi nu mi-a fost rău. De ce e atât de rău să mă întorc din nou acolo?

Este în *Cartea lui Iov* un paragraf la care oamenii se întorc de mii de ani, dar aproape nici unul nu s-a oprit pentru o clipă să asculte cu uluire, cu exaltare şi cutremurare ceea ce declamă toți: „Gol am ieşit din pântecele mamei mele şi gol mă voi întoarce.“

Noi repetăm lucrul ăsta aşa, cu superficialitate, ca şi cum morala ar fi: nu alerga toată viața să cumperi, să achiziționezi, să aduni şi să investeşti, că doar n-o să iei nimic cu tine în mormânt. Dar versetul ăsta nu spune „Gol

am ieşit din pântecele mamei mele şi gol am să cobor în mormânt“. Asta nu-i deloc o zicere despre deşertăciunea care sălăşluieşte în adunatul de proprietăți. De fapt, e un verset mult mai tulburător. El ne făgăduieşte că după moarte ne întoarcem exact în acelaşi loc din care am venit: în pântecele mamei. Nici mai mult, nici mai puțin. Şi locul din care am venit nu era deloc rău. Dacă aşa stau lucrurile, atunci poate că moartea chiar nu e ceva îngrozitor: să ieşi din pântece, să faci puțin zgomot, să te agiți, să cumperi, să călătoreşti, să te întorci, să iubeşti, să faci impresie, să admiri, să te simți decepționat, şi pe urmă pur şi simplu să te întorci în pântece? E în regulă, de ce nu? Doar acolo, în pântece, suntem îngrijiți, suntem înfăşurați în căldură şi în tandrețe, suntem hrăniți şi n-avem griji. La versetul ăsta din *Cartea lui Iov* merită să revii cu gândul, fiindcă el cuprinde o făgăduială minunată. Mai frumoasă poate decât Leviathanul şi taurul sălbatic al paradisului evreiesc şi mai promițătoare decât cele şaptezeci şi două de fecioare ale paradisului musulman.

Ție nu ți-e teamă de moarte?

Lucrurile pe care ți le spun acum sunt lucruri despre care vorbesc cu mine însumi tocmai în momentele în care tremur de atâta frică de moarte. Şi, chiar dacă reuşesc să cred pentru o clipă în versetul ăsta, frica oricum nu se risipeşte. Nici atunci nu sunt gata să mor diseară, sau mâine-dimineață, bucuros şi cu inima uşoară. Sigur că nu. Din cauză că, la urma urmei, mă interesează nespus ce se întâmplă aici. Chiar şi lucrurile cele mai îngrozitoare şi mai cumplite sunt interesante. Şi-mi pare rău să le pierd: atât sunt de curios să ştiu ce-o să fie mai departe. Dacă mi s-ar spune: încă puțin şi n-o să mai fii aici, dar acolo sus e un balcon cu telescoape mari şi ai să poți sta la balcon, să te uiți la copii şi nepoți, aş consimți cumva. Aş spune: e în regulă, atunci eu n-am să mai mănânc, n-am să mai beau şi nici n-am să mă mai îmbrac, dar poate că uneori voi asculta totuşi muzică acolo sus, şi cel puțin voi şti ce se petrece. Voi continua să fiu informat.

Nici să acționezi nu vei putea.

Corect, nici să acționez nu voi mai putea. Nici acum nu mai pot acționa cine ştie cât, ei bine, atunci poate că schimbarea nu va fi chiar atât de mare.

Dar Alterman, în *Bucuria celor sărmani*, scrie: „Căci lumea e împărţită, lumea e din două, iar susurul jeluirii e dublu, fiindcă nu e casă care să nu aibă un răposat al ei şi nu-i mort care să nu-şi uite casa“. Când am vorbit despre *Poveste despre dragoste şi întuneric*, probabil ți-am spus că, printre altele, am scris cartea aceea pentru a invita morții la noi acasă şi a le face cunoştință cu Nili, cu copiii şi cu nepoții, să stau de vorbă cu ei, să le pun câteva întrebări, să le ofer câteva surprize, după care să-i trimit înapoi la locul lor, să nu rămână la noi în casă. Cu nici un chip să nu locuiască la noi. Să ne aştepte acolo cu răbdare. Ăsta e, după părerea mea, modul de a trăi cu morții: să-i poftesc pe la noi câteodată, să le fac o ceaşcă de cafea, să depăn cu ei câteva amintiri, să încerc să mă împac puțin cu ei şi să-i trimit înapoi în întuneric. Să ne aştepte acolo, cu răbdare. Mai avem doar încă două-trei lucruri de aranjat aici. Şi lumina e încă atât de dulce ochilor!

Bibliografie

Unele dintre citatele prezentate în carte sunt reproduse cu exactitate, aşa cum apar ele în sursele de mai jos, în vreme ce altele am ales să le redăm în forma în care s-au întipărit în memoria celor doi vorbitori şi în care au apărut în conversaţiile dintre ei.

Wisława Szymborska, „La patru dimineața“, în *Sfârşit şi început*, traducere Raphi Weichert, Editura Gvanim, 1996, p. 59.

Avraham B. Yehosha, *În fața pădurilor*, EdituraHakibbutz hameuhad, 1966/1968, p. 172.

Pinhas Sade, *Pe marginile Micii cronici a Annei Magdalena*, în *Către două tinere respectabile*, Editura Shoken, 1977, p. 25.

Asaf Inbari, *Să binecuvântezi lucrul încheiat*, *O altă țară*, numărul 49, ianuarie–februarie 2009. Citatul din Faulkner apare în articolul lui Inbari.

Shmuel Yosef Agnon, *Ieri, alaltăieri*, Editura Shoken, 1966, p. 211. Citatul exact este: „Aparent îi e suficient artistului ceea ce desenează el, iar uneori nici el nu ştie ce desenează. În orice caz, ştie mai mult decât exegeții lui.“

Yigal Schwartz, „*Un cântec trist al lui Amos Oz*“, în *Cultul scriitorului şi religia țării*, Editura Kineret Zmora beitan Dvir, 2011, pp. 9–10.

Aviad Raz, *De ce ne place să-l detestăm pe Amos Oz*, *Reflecții în urma ultimei jigniri de grup*, Haaretz, 3.3.1989.

Halit Yeshurun, *Cum ai făcut asta?*, Interviuri, Hadarim, Editura Hakibbutz hameuchad, 2016, pp. 189–228.

William Shakespeare, *Othello*, trad. Nathan Alterman, Editura Sifriat poalim, 1950, p. 149.

Nathan Alterman, „*Întâlnire fără sfârşit*“, în *Afară sunt stele*, Editura Hakibbutz hameuchad, 1994/1995, p. 9.

Nathan Alterman, „*Haholed*“, din *Bucuria săracilor*, Editura Mahbarot

lesifrut, tashtaz, p. 17.

Mulțumiri

Mulţumirile noastre tuturor celor care au citit manuscrisul acestei cărţi, făcând observaţii şi comentarii utile.

Amos Oz şi Shira Hadad

Nili Oz
Gafnit Lasri-Kukia
Amir Hadad
Roni Modan
Haim Oron (Jioms)
Dror Mishani
Charles Baken
Yael Neeman
Tsvia şi Mark Glazermann
Iphat Nitzan
Ayelet Gundar Goshen
Ran Nitzan
Nurit Graz
Daniel Oz
Ada Vardi
Fania Oz-Salzberger
Ali Salzberger
Rivka Fandrich
A B Yehoshua
Aviad Kleinberg
Oranit Cohen-Barak
Aliza Raz-Meltzar
Niva Lanir şi Giora Morg
Jonathan Saghiv